

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПАЛІЙЧУК ВОЛОДИМИР БОГДАНОВИЧ

УДК 349.41 : 341.645.5

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК
ДЖЕРЕЛО ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.Б. Палійчук

Науковий керівник:

Костяшкін Іван Олександрович,
доктор юридичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Палійчук В.Б. Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2026.

Дисертація є першим в Україні комплексним науковим дослідженням практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, у межах якої розроблено і сформульовано нові наукові висновки та практичні пропозиції щодо удосконалення національного законодавства з метою підвищення ефективності захисту земельних прав в Україні.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується недостатнім доктринальним вивченням цього правового механізму, який визнаний Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» джерелом земельного права. Частота звернень із скаргами проти України до ЄСПЛ, а також вплив його правових позицій на фундаментальні для земельного права питання підкреслює актуальність теми дисертації.

За результатами проведеного аналізу удосконалено визначення поняття «джерело земельного права» у формально-юридичному сенсі як офіційної форми зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель.

Доведено правову природу практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України. Обґрунтовано, що практика ЄСПЛ має прецедентну правову природу як джерело земельного права, зважаючи на її нормотворчий характер, наднаціонально-ієрархічну роль

Європейського суду з прав людини, законодавчий обов'язок використовувати практику як джерело права, наявність аналога *ratio decidendi* у рішеннях та ухвалах ЄСПЛ, а також стабільність та передбачуваність практики. З урахуванням цього запропоновано авторське визначення практики ЄСПЛ як джерела земельного права України, а саме: створюваний наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовий прецедент, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішенні земельних спорів в Україні.

Доведено, що практика Європейського суду з прав людини включає в себе усі рішення та ухвали ЄСПЛ як у справах проти України, так і проти інших держав. Привернуто увагу до недоліків законодавства у цьому контексті та запропоновано внести відповідні зміни до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Обґрунтовано, що практика ЄСПЛ має пов'язану правову природу з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Європейський суд з прав людини у своїх правових позиціях розвиває загальні принципи Конвенції та встановлює нові правила та правові принципи, яких повинні дотримуватись учасники земельних правовідносин. Зважаючи на встановлений в Україні примат міжнародного права над національним законодавством та взаємодоповнюючу правову природу Конвенції та практики Європейського суду з прав людини, практика займає те ж місце у ієрархії джерел земельного права України, що й Конвенція. Саме тому практика ЄСПЛ має нижчу юридичну силу, ніж Конституція України, але вищу за закони та інші нормативно-правові акти.

У науковій роботі досліджено правову природу консультативних висновків Європейського суду з прав людини, а також обґрунтовано необхідність застосування цього механізму при вирішенні земельних

спорів. Зважаючи на те, що у межах консультативних висновків ЄСПЛ не встановлює наявності чи відсутності порушення Конвенції, а також на відносно невелику кількість консультативних висновків та відсутність у них обов'язкової правової сили, запропоновано, що консультативні висновки не є джерелом права, але вітчизняні суди повинні враховувати їх при вирішенні питань, що виникли у зв'язку із правами, гарантованими Конвенцією.

Окрім цього, доведено правову природу практики Європейської комісії з прав людини як джерела земельного права, а також запропоновано законодавчі зміни до процесуальних кодексів з метою їхньої уніфікації із приписами Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Привернуто увагу до недоліків визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом земельного права, зокрема пов'язані із обмеженими можливостями держави контролювати розвиток правових принципів, що регулюють земельні правовідносини і які мають юридичну силу вищу за закони та підзаконні нормативно-правові акти. Водночас розглянуто також фактори, що знижують ризики, а саме відносну стабільність практики ЄСПЛ та прагнення України до уніфікації національних земельно-правових принципів до європейських стандартів.

Запропонована удосконалена класифікація правових позицій Європейського суду з прав людини, що застосовуються при вирішенні земельних спорів в Україні, а саме: правові позиції щодо захисту права мирного володіння землею, правові позиції щодо вимог до дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та правові позиції щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав.

За результатами здійсненого аналізу запропоновано удосконалене, авторське визначення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного права. Під поняттям «майно», яке Європейський суд з прав

людини тлумачить автономно, слід розуміти будь-які рухомі та нерухомі об'єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві.

У межах дисертаційного дослідження також розкрито зміст «триступеневого тесту» Європейського суду з прав людини на правомірність позбавлення особи права власності на землю. Досліджено складові принципу законності, згідно з яким позбавлення повинно здійснюватися на підставі закону та згідно з принципами міжнародного права. Законодавство повинно характеризуватись як доступне, чітке та передбачуване. Водночас необхідність звернення по правову допомогу для його тлумачення не означає автоматично, що законодавство недостатньо чітке та доступне. ЄСПЛ розглядає передбачуваним те законодавство, яке надає можливість передбачити наслідки своїх дій. Водночас принципи міжнародного права при позбавленні прав на землю у межах практики ЄСПЛ застосовуються до іноземців.

Розкрито зміст категорії «інтересів суспільства» як складової триступеневого механізму. Незважаючи на широку дискрецію національних органів влади при встановленні інтересів суспільства, запропоноване авторське визначення цього поняття в контексті практики ЄСПЛ, а саме як політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи права власності на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності. Також набули подальшого розвитку наукові підходи щодо принципу пропорційності, який передбачає врахування низки умов правомірного позбавлення прав на землю: дотримання справедливого балансу між інтересами суспільства та приватної особи, наявність компенсації, її розмір, поведінка державних органів, тощо.

Досліджено генезис розвитку принципу «належного урядування» у межах практики ЄСПЛ, а також удосконалено і структуровано вимоги Європейського суду з прав людини до діяльності публічної адміністрації, зокрема обов'язок державних органів діяти вчасно, дотримуватись власних процедур, що направлені на мінімізацію можливих помилок, а також необхідності негайно виправити допущені помилки. Окрім цього, згідно з практикою ЄСПЛ негативні наслідки допущених органами влади помилок повинні покладатись не на землевласників чи землекористувачів, а на державу.

Удосконалено наукове розуміння вимог Європейського суду з прав людини, яких повинні дотримуватись держави задля гарантування права особи на справедливий суд під час вирішення земельних спорів. Згідно з правовими позиціями ЄСПЛ суди повинні характеризуватись суб'єктивною та об'єктивною неупередженістю, зокрема не повинно бути підстав вважати, що у судовий процес можуть здійснюватися неправомірні втручання зі сторони інших суддів чи державних органів. Окрім цього, діяльність суду повинна мати законодавче підґрунтя, а самі суди дотримуватись встановлених процедур. Важливим елементом права на справедливий суд у практиці ЄСПЛ також є здатність учасника земельного спору виконати остаточне рішення суду та неприпустимість необмеженого часовими рамками права державних органів опротестувати остаточне рішення суду.

Отримані результати дисертаційного дослідження, а також сформовані рекомендації можуть бути використані у науковій діяльності при подальшому вивченні джерел земельного права України, як доктринальна основа для удосконалення чинного законодавства, а також у правозастосовній діяльності практикуючих юристів. Окрім цього, доктринальні висновки можуть бути використані у навчальному процесі

при викладанні курсів «Земельне право» чи «Практика ЄСПЛ як механізм захисту земельних прав».

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, практика ЄСПЛ, судові прецеденти, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська комісія з прав людини, правова природа, консультативні висновки, джерела земельного права, земельні спори, захист прав на землю, земля, земельна ділянка, право власності на землю, критерій законності, інтереси суспільства, принцип пропорційності, належне урядування, право на справедливий суд.

SUMMARY

Paliichuk V.B. Case law of the European Court of Human Rights as a source of land law of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Speciality 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, 2026.

The dissertation is the first comprehensive academic study in Ukraine devoted to the case law of the European Court of Human Rights as a source of Ukrainian land law. Within the framework of the research, new scholarly conclusions and practical recommendations aimed at improving national legislation in order to enhance the effectiveness of the protection of land rights in Ukraine have been developed and formulated.

The relevance of the research topic is substantiated by the insufficient doctrinal study of this legal mechanism, which is recognized by the Law of Ukraine “On the Enforcement of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights” as a source of land law. The frequency of applications lodged against Ukraine before the ECtHR, as well as the influence

of its legal positions on issues fundamental to land law, further emphasize the relevance of the dissertation topic.

As a result of the analysis conducted, the definition of the concept of a “source of land law” in the formal legal sense has been improved and defined as an official form of external expression of legal norms (generally binding rules of conduct) regulating social relations concerning the possession, use, disposal, administration, and protection of land.

The legal nature of the case law of the European Court of Human Rights as a source of Ukrainian land law has been substantiated. It is argued that the ECtHR’s case law has a precedential legal nature as a source of land law due to its law-making character, the supranational and hierarchical role of the European Court of Human Rights, the legislative obligation to apply its case law as a source of law, the existence of an analogue of *ratio decidendi* in ECtHR judgments and decisions, as well as the stability and predictability of the Court’s jurisprudence. Taking this into account, the author proposes a definition of the ECtHR’s case law as a source of Ukrainian land law, namely: an interpretative legal precedent created by a supranational judicial institution in the process of interpreting the Convention, which is mandatory for application in the regulation of land relations and the resolution of land disputes in Ukraine.

It has been demonstrated that the case law of the European Court of Human Rights includes all judgments and decisions of the ECtHR both in cases against Ukraine and against other states. Attention is drawn to shortcomings in the legislation in this context, and amendments to Article 1 of the Law of Ukraine “On the Enforcement of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights” are proposed.

It is substantiated that the ECtHR’s case law has an interconnected legal nature with the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In its legal positions, the European Court of Human Rights develops the general principles of the Convention and establishes new rules and legal

principles that participants in land relations must observe. Given the primacy of international law over national legislation established in Ukraine and the complementary legal nature of the Convention and the ECtHR's case law, such case law occupies the same position in the hierarchy of sources of Ukrainian land law as the Convention itself. Therefore, the ECtHR's case law has lower legal force than the Constitution of Ukraine, but higher legal force than statutes and other normative legal acts.

The dissertation also examines the legal nature of advisory opinions of the European Court of Human Rights and substantiates the necessity of applying this mechanism in the resolution of land disputes. Considering that advisory opinions do not establish the existence or absence of a violation of the Convention, as well as the relatively small number of such opinions and the absence of binding legal force, it is proposed that advisory opinions should not be regarded as a source of law. However, domestic courts should take them into account when resolving issues related to rights guaranteed by the Convention.

In addition, the legal nature of the practice of the European Commission of Human Rights as a source of land law has been established, and legislative amendments to procedural codes have been proposed in order to harmonize them with the provisions of the Law of Ukraine "On the Enforcement of Judgments and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights".

Attention is drawn to the disadvantages of recognizing the case law of the European Court of Human Rights as a source of land law, in particular those related to the limited ability of the state to control the development of legal principles regulating land relations that possess legal force superior to statutes and subordinate legislation. At the same time, factors mitigating such risks are also examined, namely the relative stability of the ECtHR's case law and Ukraine's aspiration to harmonize national land law principles with European standards.

An improved classification of the legal positions of the European Court of Human Rights applied in resolving land disputes in Ukraine is proposed, namely: legal positions concerning the protection of the right to peaceful enjoyment of land possessions; legal positions concerning requirements for actions or omissions of public authorities; and legal positions concerning the right to a fair trial as a mechanism for the protection of land rights.

Based on the conducted analysis, an improved authorial definition of the concept of “property” in the ECtHR’s case law within the context of land law is proposed. The notion of “property,” which the European Court of Human Rights interprets autonomously, should be understood as including any movable and immovable objects, including land plots, rights thereto, economic interests (licenses), as well as legitimate expectations concerning the acquisition or protection of certain economic assets, including claims that have a sufficient legal basis in national legislation.

The dissertation also reveals the content of the ECtHR’s “three-step test” concerning the lawfulness of deprivation of an individual’s right of ownership to land. The components of the principle of legality are examined, according to which deprivation must be carried out on the basis of law and in accordance with the principles of international law. Legislation must be accessible, clear, and foreseeable. At the same time, the necessity of seeking legal assistance for interpretation does not automatically mean that legislation is insufficiently clear or accessible. The ECtHR considers legislation foreseeable if it enables individuals to predict the consequences of their actions. Furthermore, within the ECtHR’s case law, the principles of international law regarding deprivation of land rights apply to foreigners.

The dissertation discloses the content of the category of the “public interest” as a component of the three-step mechanism. Despite the broad discretion of national authorities in determining the public interest, the author proposes a definition of this concept in the context of the ECtHR’s case law as political,

economic, environmental, security, and other public needs that justify deprivation of an individual's ownership of land, provided that the principles of legality and proportionality are observed. Further development has also been given to scholarly approaches regarding the principle of proportionality, which requires consideration of a number of conditions for the lawful deprivation of land rights: maintaining a fair balance between the interests of society and those of the individual, the existence and amount of compensation, the conduct of state authorities, and other relevant factors.

The genesis and development of the principle of "good governance" within the ECtHR's case law have been examined, and the requirements of the European Court of Human Rights concerning the activities of public administration have been improved and systematized. In particular, public authorities are obliged to act promptly, adhere to their own procedures aimed at minimizing possible errors, and immediately correct any mistakes made. Moreover, according to the ECtHR's case law, the negative consequences of errors committed by public authorities should be borne not by landowners or land users, but by the state.

The scholarly understanding of the requirements established by the European Court of Human Rights that states must comply with in order to guarantee an individual's right to a fair trial in the resolution of land disputes has been further developed. According to the ECtHR's legal positions, courts must demonstrate both subjective and objective impartiality; in particular, there must be no grounds to believe that judicial proceedings may be subject to improper interference by other judges or public authorities. In addition, judicial activity must have a legislative basis, and courts themselves must adhere to established procedures. An important element of the right to a fair trial in the ECtHR's case law is also the ability of a party to a land dispute to enforce a final court judgment, as well as the inadmissibility of unlimited temporal powers of state authorities to challenge final judicial decisions.

The results of the dissertation research and the recommendations formulated therein may be used in academic activities for further study of the sources of Ukrainian land law, as a doctrinal basis for improving current legislation, and in the practical activities of legal practitioners. Furthermore, the doctrinal conclusions may be used in the educational process when teaching courses such as “Land Law” or “ECtHR Case Law as a Mechanism for the Protection of Land Rights.”

***Keywords:** European Court of Human Rights, ECHR case-law, judicial precedents, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Commission of Human Rights, legal nature, advisory opinions, sources of land law, land disputes, protection of land rights, land, land plot, right of ownership to land, criterion of lawfulness, public interests, principle of proportionality, good governance, right to a fair trial.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Марченко С. І., Палійчук В. Б. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. Часопис Київського університету права. 2021. вип. 1. С. 253–257. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.49>.
2. Paliichuk V. The practice of the European Court of Human Rights regarding the criteria for the lawfulness of interference with land ownership. Підприємництво, господарство і право. 2023. вип. 5. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.5.05>.
3. Paliichuk V. The legal nature of the ECtHR case law as a source of land law in Ukraine. Підприємництво, господарство і право. 2024. вип. 2. С. 16–22. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.2.03>.
4. Палійчук В. Б. Принцип "належного урядування" у практиці ЄСПЛ у контексті вирішення земельних спорів в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 70–74. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.10>.
5. Палійчук В. Б. Захист земельних прав через механізм справедливого суду: аналіз практики ЄСПЛ. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 75–80. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.11>.
6. Paliichuk V. The role of ECtHR case law in land law: the experience of Ukraine compared to other states. Visegrad Journal on Human Rights. 2025. вип. 2. С. 100–104. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.15>.
7. Палійчук В. Б. Теоретико-правові підходи до визначення практики ЄСПЛ як джерела земельного права України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 6. С. 154–159. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.24>.

8. Костяшкін І. О., Палійчук В. Б. Функції практики Європейського суду з прав людини у механізмі регулювання земельних правовідносин. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. вип. 2. С. 43–47. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.2.5>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Палійчук В. Б. Практика ЄСПЛ як джерело земельного права. Сорок сьомі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 27 травня 2020). Львів, 2020. С. 87–91.

10. Палійчук В. Б. Проблеми використання практики ЄСПЛ при вирішенні земельних судових спорів. П'ятдесят другі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 25 листопада 2020). Львів, 2020. С. 60–63.

11. Палійчук В. Б. Вплив рішення ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» на практику вітчизняних судів. Ринок землі: практика застосування законодавства : збірник матеріалів науково-практичної онлайн конференції студентів та аспірантів (Харків, 2 квітня 2021). Харків, 2021. С. 242–244.

12. Палійчук В. Б. Принцип пропорційності у практиці ЄСПЛ як критерій правомірності втручання у право власності на землю. Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 травня 2021). Київ, 2021. С. 48–49.

13. Палійчук В. Б. Проблеми застосування при вирішенні земельних судових спорів рішень ЄСПЛ, які не мають офіційного перекладу. Двадцять перші осінні юридичні читання : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 6 жовтня 2022). Хмельницький, 2022. С. 245–246.

14. Палійчук В. Б. Критерій пропорційності як складова правомірного втручання у право власності на землю у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин : збірник тез всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Хмельницький, 31 травня 2024). Хмельницький, 2024. С. 46-48.

15. Палійчук В. Б. Застосування при вирішенні земельних спорів рішень ЄСПЛ у справах, у яких Україна не є стороною. Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Тернопіль, Україна – Ополе, Польща, 18-19 липня 2024). Львів, 2024. С. 26-28.

16. Палійчук В. Б. Практика Європейської комісії з прав людини як джерело земельного права України. Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави : збірник тез ХХІХ щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів (Хмельницький, 27 березня 2025). Хмельницький, 2025. С. 79–80.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	32
1.1. Практика ЄСПЛ як джерело земельного права у правовій доктрині	32
1.2. Правова природа практики ЄСПЛ як джерела земельного права України	44
1.3. Законодавче визнання практики ЄСПЛ як джерела земельного права України	75
Висновки до розділу I	99
РОЗДІЛ II. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ В УКРАЇНІ	103
2.1. Правові позиції Суду щодо захисту права мирно володіти землею	108
2.1.1. Право мирного володіння своїм майном	109
2.1.2. Критерії правомірності позбавлення права власності на землю	121
2.2. Правові позиції ЄСПЛ щодо дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.....	142
2.3. Правові позиції ЄСПЛ щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав	161
2.3.1. Спір щодо “прав та обов’язків цивільного характеру”	162
2.3.2. Гарантія “суду, що встановлений законом”	164
2.3.3. Критерій “незалежного та безстороннього суду”	166
2.3.4. Критерій “правової визначеності” та “розумного строку”	169
2.3.5. Критерій “обґрунтованості” рішення.....	176
Висновки до розділу II.....	179
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	210

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВГСУ – Вищий господарський суд України

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 року

ЄСПЛ, Суд – Європейський суд з прав людини

ЄСС – Європейський суд справедливості

Закон – Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 року

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року

Комісія – Європейська комісія з прав людини

Конвенція, ЄКПЛ - Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року

КСУ – Конституційний Суд України

Перший Протокол, Протокол №1 – Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 року

Протокол №11 – Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини від 17.07.1997 року

Республіканський договір – Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 09.09.1944

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Трансформація відносин власності на землю в Україні визначила необхідність формування сучасного правового забезпечення прав та інтересів власників земельних ділянок та землекористувачів. Важливою складовою розбудови земельного законодавства на принципах Європейської інтеграційної правової моделі є імплементація європейських правових механізмів визначення та захисту невід'ємних прав та свобод людини, що визначило підписання і ратифікацію Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та приєднанням України до списку держав-учасниць Ради Європи. Рішення ЄСПЛ у справі “Зеленчук і Цицюра проти України” стало визначальним на шляху запровадження обігу прав на землі сільськогосподарського призначення в Україні, а фактично надзвичайно важливою гарантією забезпечення права власності на відповідні земельні ділянки.

Передбачені Конвенцією механізми захисту прав широко використовуються як в Україні, так і в інших країнах Європи [167]. Так, згідно із статистикою Європейського суду з прав людини за період з 1959 по 2022 роки, у справах проти України були винесено 1840 рішень, з яких 1800 рішень встановили хоча б одне порушення Конвенції. Серед усіх держав-підписантів Конвенції Україна займала за цим показником четверте місце. Водночас слід враховувати, що Україна приєдналась до конвенційної системи захисту прав пізніше за велику кількість інших держав. Серед усіх рішень, що були прийняті у справах, 382 стосувались порушень зобов'язань держави щодо захисту права мирного володіння майном [54].

Згідно із статистикою за 2025 рік у справах проти України було винесено 164 рішення (в тому числі 21 у справах щодо захисту майна та 34 щодо права на справедливий суд). У 160 рішеннях за 2025 рік було виявлено хоча б одне порушення [55]. Більше того, станом на кінець 2025 року

переданими на розгляд складу Суду залишається більше 53 тисяч скарг, серед яких 4 тисячі скарг проти України [15]. Незважаючи на це, теоретичне дослідження практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України досі носило переважно точковий характер. Водночас практика ЄСПЛ передбачає усталені підходи до стандартів захисту в тому числі земельних прав, особливі вимоги до діяльності органів державної влади при втручанні у права на землю, встановлює компенсаційні умови для власників земельних ділянок, тощо.

Детальне та глибоке вивчення правової природи практики Суду, її місця у системі джерел земельного права, основних правових позицій, а також їхня систематизація та структурування є необхідними для уніфікації української правозастосовної та судової практики з європейськими стандартами. Дослідження цієї тематики є важливим і з практичної точки зору, оскільки ігнорування практики Суду як джерела права загалом та конкретних правових позицій ЄСПЛ призводить до повторюваних, систематичних помилок та порушень земельних прав, які у свою чергу ведуть до ще частіших звернень до ЄСПЛ та більшому адміністративному навантаженню через необхідність представництва інтересів держави у межах цих процесів, а також бюджетних витрат через необхідність виплати компенсацій за порушення. Невиплата же присуджених заявникам сум компенсацій призводить до репутаційних втрат для України як для держави, що гарантує дію принципу верховенства права.

Поточний стан законодавства не дає відповіді на низку важливих запитань щодо юридичної природи практики ЄСПЛ, зокрема законодавством чітко не передбачено місце практики ЄСПЛ у системі джерел земельного чи будь-якого іншого права, не встановлено визначення поняття “практики Європейського суду з прав людини”, тощо.

На даний момент теоретичні напрацювання щодо практики ЄСПЛ як джерела земельного права України не носять комплексного характеру і не

були предметом окремого дисертаційного дослідження. Більшість наукових досліджень фокусуються на конкретній локальній проблематиці як, наприклад, дослідження правових позицій ЄСПЛ щодо права на мирне володіння землею або аналіз правової природи практики Суду. Окрім наукового дослідження Коваленко Т.О., яка аналізувала правову природу практики Суду як джерела земельного права України та запропонувала свою класифікацію правових позицій Суду, більшість наукових праць містять точковий аналіз проблематики або опосередкований у зв'язку із аналізом цього питання в межах інших галузей права.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних правників як: Т.М. Анакіна, Г.В. Анікіна, В. І. Андрейцев, Г. В. Анісімова, Н. П. Барабаш, О. Г. Бондар, І. Л. Бондарук, О.О. Бригінець, В.А. Ватрас, О. А. Вівчаренко, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, О.В. Глушков, Х. А. Григор'єва, С. В. Губарєв, Н. В. Данілова, Б. В. Деревянко, А.С. Довгерт, Т.Б. Дроботова, А. В. Духневич, А. С. Євстігнєєв, В. М. Єрмоленко, В. П. Жушман, В. А. Зуєв, І. В. Ігнатенко, Н.В. Ільків, А.М. Іваницький, Т. О. Коваленко, Н. І. Коваль, С. М. Коломієць, Н. В. Комарова, А. С. Кондратюк, І. О. Костяшкін, М. В. Краснова, Ю. А. Краснова, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, Т. В. Лісова, Р.І. Марусенко, А.М. Мірошніченко, В. Л. Мунтян, Л.М. Ніколенко, В. В. Носік, К. П. Пейчев, А. Г. Пенцова, А. С. Попов, І. В. Розуменко, О. В. Рудень, Р.Б. Сабодаш, М.В. Саннікова, Д.В. Санніков, Л. І. Сахарнацька, Т. Я. Слободян, Є.П. Суєтнов, М. В. Сокол, А. М. Статівка, Н. С. Стеценко, В. І. Федорович, Д. В. Федчишин, Т.Є. Харитонова, І. В. Хом'як, С. І. Хом'яченко, В. В. Шеховцов, М. В. Шульга, В. А. Янковський, С. В. Янчук, Aida Torres Perez, Christos Rozakis, Luis Lopez Guerra, Rupert Cross, Shaun D. Pattinson та інші вчені.

Актуальність даної наукової роботи обґрунтовується відсутністю комплексного дослідження зазначеної тематики, яке передбачатиме аналіз правової природи практики ЄСПЛ як джерела земельного права України,

встановлення місця практики у системі джерел права, систематизацію правових позицій, дослідження генезису основних релевантних принципів ЄСПЛ та проблематики застосування практики ЄСПЛ на даний момент, а також аналіз недоліків поточного стану законодавства з цього приводу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова під науковим керівництвом Костяшкіна Івана Олександровича відповідно до наукової теми «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103) та теми кафедри трудового, земельного та господарського права: «Правове забезпечення трудових, земельних та господарських відносин в Україні на умовах сталого розвитку» (державний реєстраційний номер 0123U010463).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 28 жовтня 2022 року, протокол № 6, рішення № 3.

Мета дослідження.

Метою наукового дослідження є обґрунтування правової природи практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, формулювання наукових висновків щодо поняття «практики ЄСПЛ», місця практики Суду у системі джерел земельного права, змісту фундаментальних правових принципів та релевантних правових позицій, розроблених Європейським судом з прав людини, підготовки практичних рекомендацій та законодавчих змін з метою підвищення рівня захисту земельних прав землевласників та землекористувачів і наближення захисту земельних прав в Україні до європейських стандартів.

Завдання наукового дослідження.

При написанні дисертаційного дослідження були поставлені наступні цілі:

- проаналізувати юридичну природу поняття “джерело земельного права”;
- дослідити юридичну природу практики Суду як джерела земельного права України;
- з’ясувати чи носять правові позиції ЄСПЛ прецедентний характер за аналогією із прецедентами, що притаманні країнам загального права;
- встановити місце практики Європейського суду з прав людини у системі джерел земельного права;
- здійснити класифікацію правових позицій ЄСПЛ в контексті земельного права;
- проаналізувати правові позиції Суду щодо захисту права на землю за допомогою механізму права на мирне володіння своїм майном;
- здійснити аналіз правових позицій ЄСПЛ щодо принципу “належного урядування”;
- дослідити правові позиції Європейського суду з прав людини щодо захисту прав на землю через право на справедливий суд;
- проаналізувати правові позиції Суду щодо захисту прав на землю через право на повагу до приватного і сімейного життя;
- розкрити проблеми використання практики ЄСПЛ при вирішенні земельних спорів та регулюванні земельних правовідносин.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері формування та застосування норм земельного права України.

Предметом дослідження є правова природа практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, зміст правових позицій Європейського суду з прав людини та їх застосування при вирішенні земельних спорів.

Методи дослідження. Під час здійснення наукового дослідження були використані методи, що дозволяють найбільш повно здійснити аналіз обраного предмета дослідження. Використовувались як філософські, так і загальнонаукові та спеціально-правові методи дослідження, зокрема діалектичний, формально-логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системний та інші.

Так, наприклад, діалектичний метод правового дослідження був використаний з метою аналізу динаміки розвитку правових позицій ЄСПЛ та їхнього зв'язку із земельними правовідносинами. Формально-логічні методи були застосовані для аналізу законодавства, дослідження його внутрішніх суперечностей, підготовки пропозицій щодо законодавчих змін, систематизації правових позицій Суду як джерела земельного права, визначення місця практики ЄСПЛ у системі джерел, тощо.

Також під час здійснення дисертаційного дослідження застосовувався історико-правовий метод. За допомогою історико-правового методу було досліджено генезис розвитку принципу “належного урядування”, вимог, що ставить Суд перед державними органами, що втручаються у право власності на землю, розвиток законодавства в контексті концепції “суспільних інтересів”, тощо (зокрема, але не обмежуючись підрозділи 2.1, 2.2, 2,3). За допомогою статистичного методу було здійснено аналіз статистичних даних щодо кількості звернень до Європейського суду з прав людини, досліджено частоту використання правових позицій ЄСПЛ вітчизняними судами, статистичні причини реформування двоступеневої системи захисту конвенційних прав, тощо (підрозділ 1.3, розділ 3).

Порівняльно-правовий метод наукового дослідження було використано з метою порівняння законодавства України із законодавством Великої Британії, Ірландії, Іспанії, Німеччини та інших країн щодо ролі та місця практики ЄСПЛ як джерела земельного права (підрозділи 1.2, 1.3). Системний метод був використаний для підготовки законодавчих ініціатив, встановлення місця практики у системі джерел, виявлення проблем застосування практики Суду при вирішенні земельних правовідносин, тощо.

Нормативною базою дослідження є норми Конституції України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами), практика Європейського суду з прав людини, Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”, процесуальні кодекси, а також інші закони та підзаконні нормативно-правові акти. У процесі здійснення наукового дослідження була також проаналізована релевантна судова практика національних судів, а також законодавство Великої Британії, Ірландії, Іспанії, Німеччини, тощо.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Дисертаційне дослідження є першим комплексним теоретичним дослідженням практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України. За результатами проведеного аналізу було сформульовано та обґрунтовано низку теоретичних положень і висновків, а також практичних рекомендацій щодо покращення земельного законодавства, які винесено на захист. Так, у межах дисертаційного дослідження *вперше*:

1) обґрунтовано прецедентну правову природу практики ЄСПЛ як джерела земельного права, що характеризується наступними ознаками: наднаціонально-ієрархічна роль ЄСПЛ стосовно українських судів, нормотворчий характер правових позицій Суду, обов’язковість використання практики ЄСПЛ як джерела земельного права, наявність

аналога *ratio decidendi* у рішеннях та ухвалах Суду, стабільність та передбачуваність Судової практики;

2) запропоноване доктринальне визначення практики ЄСПЛ як джерела земельного права України, а саме як створюваний наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовий прецедент, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішенні земельних спорів в Україні;

3) визначено місце практики ЄСПЛ у системі джерел земельного права, а саме, зважаючи на нероздільну правову природу практики Суду і Конвенції та на примат міжнародного права над національним, в ієрархії джерел права практика ЄСПЛ займає те ж місце, що і Конвенція, а саме нижче Конституції, але вище законів України;

4) обґрунтовано, що термін “практика Європейського суду з прав людини” як джерело земельного права включає в себе рішення та ухвали Суду, що були прийняті як у справах проти України, так і проти інших держав. Запропоновано внести зміни у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», встановивши, що “практика ЄСПЛ” - це усі рішення та ухвали, прийняті Європейським судом з прав людини у справах проти України та інших держав;

5) обґрунтовано необхідність використання механізму консультативних висновків Європейського суду з прав людини при вирішенні земельних спорів, а також досліджено законодавчі недоліки визначення їхньої юридичної природи. Запропоновано внести зміни до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», додавши наступне: “Консультативні висновки не мають обов'язкової сили, але враховуються судами при

вирішенні питань, що виникли у зв'язку із правами, гарантованими Конвенцією”;

6) запропоновано визначення категорії “інтересів суспільства” у практиці ЄСПЛ в розрізі земельних спорів, а саме як політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи права власності на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності;

7) розкрито негативні сторони визнання практики ЄСПЛ джерелом земельного права: Суд здатен у своїй практиці встановлювати нові правила регулювання земельних правовідносин, які не затверджені парламентом; держава має обмежені можливості контролю за розвитком цих норм;

8) обґрунтовано юридичну природу практики Європейської комісії з прав людини як джерела земельного права. Запропоновано внести зміни до ГПК України, ЦПК України та КАС України, передбачивши, що практика Європейської комісії з прав людини теж є джерелом права;

Удосконалено:

9) доктринальне визначення поняття “джерело земельного права” у формально-юридичному сенсі як офіційної форми зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель;

10) поняття “майна” у практиці ЄСПЛ в розрізі земельного права, що включає рухомі і нерухомі об'єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві;

11) наукове розуміння змісту принципу “належного урядування” у практиці ЄСПЛ щодо примусового припинення прав на земельну ділянку: органи державної влади при позбавленні власності на землю зобов’язані діяти вчасно та у належний спосіб, дотримуватись внутрішніх процедур, які мають бути спрямовані на мінімізацію ймовірних помилок, а уже допущені помилки навіть вчинені через недбалість суб’єктів владних повноважень передбачають негайне виправлення, забезпечення відшкодування особам, чиє право мирно володіти землею було порушено та покладення негативних наслідків на державу, а не на землевласників та землекористувачів;

12) наукові підходи щодо правових вимог, яких повинна дотримуватись держава при вирішенні земельних спорів з урахуванням практики ЄСПЛ: суд, який розглядає спір повинен мати законодавче підґрунтя для цього та дотримуватись встановлених процедур; суди повинні характеризуватись як суб’єктивною, так і об’єктивною неупередженістю, в тому числі не повинно бути підстав вважати, що у судовий процес можуть здійснюватися неправомірні втручання зі сторони інших суддів чи державних органів; учасник земельного спору повинен мати реальну можливість виконати остаточне рішення суду; несумісність принципу верховенства права та права на справедливий суд з необмеженим строком права певних державних органів (наприклад, органів прокуратури) опротестувати остаточне рішення суду;

набули подальшого розвитку:

13) наукові підходи щодо класифікації правових позицій ЄСПЛ, які застосовуються при вирішенні земельних спорів та регулюванні земельних правовідносин, а саме: правові позиції щодо захисту права мирного володіння землею, правові позиції щодо вимог до дій чи бездіяльності суб’єктів владних повноважень та правові позиції щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав;

14) доктринальні підходи до змісту вимог триступеневого тесту Європейського суду з прав людини на правомірність позбавлення права власності особи на землю в частині впорядкування наступних правових позицій Суду: щодо дотримання принципу законності, а саме неодмінної умови наявності достатньо доступного, чіткого та передбачуваного законодавчого підґрунтя; щодо інтересів суспільства, які визначаються національними судами і державними органами та можуть включати усунення соціальної нерівності у житловій сфері, охорону довкілля, перехід до ринкової економіки, прийняття земельних планів, тощо; а також щодо принципу пропорційності, який передбачає наявність справедливого балансу між інтересами суспільства та індивіда та потребує дотримання державними органами своїх процедур, наявності компенсації за позбавлення власності на землю, врахування розміру компенсації та інші фактори.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені у дисертації теоретичні висновки та рекомендації можуть бути використані у:

- *науково-дослідній діяльності* – при подальшому теоретичному дослідженні джерел земельного права України з урахуванням юридичної природи практики Суду та правових позицій ЄСПЛ;

- *нормотворчій сфері* – як теоретична основа для удосконалення чинного законодавства України;

- *правозастосовній практиці* – адвокатами, суддями та іншими практикуючими юристами з метою удосконалення стандартів захисту земельних прав в Україні;

- *навчальному процесі* - результати дослідження можуть бути використані при викладанні курсів «Земельне право», «Практика ЄСПЛ як механізм захисту земельних прав», а також при підготовці навчальних посібників та підручників.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження було здійснено самостійно, а зроблені висновки ґрунтуються на власному аналізі законодавства України та інших країн, практики Європейського суду з прав людини, а також вітчизняної судової практики. З метою дослідження позицій інших вчених задля ведення наукової дискусії, а також для аргументації певних висновків використовувались наукові здобутки інших вчених, які позначені відповідними посиланнями.

У науковій статті “Автономне тлумачення поняття “майно” у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України” (видання - “Часопис Київського університету права”), яка була написана у співавторстві з С.І. Марченко, особистий внесок автора дисертаційного дослідження складає 50%. У науковій статті “Функції практики Європейського суду з прав людини у механізмі регулювання земельних правовідносин” (видання - “Аналітично-порівняльне правознавство”), яка була написана у співавторстві з І.О. Костяшкіним, особистий внесок автора дисертаційного дослідження складає 50%. У випадку використання матеріалів цих наукових праць у дослідженні здійснені відповідні посилання. Зазначену вище наукову новизну автором було отримано особисто.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні напрацювання та інші результати дисертаційного дослідження були апробовані у межах наступних наукових конференцій:

- Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Сорок сьомі економіко-правові дискусії” (27 травня 2020 року, Львів);
- Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “П’ятдесят другі економіко-правові дискусії” (25 листопада 2020 року, Львів);

- Науково-практичної онлайн-конференції студентів та аспірантів “Ринок землі: практика застосування законодавства” (2 квітня 2021 року, Харків);
- Міжнародної науково-практичної конференції “Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики” (21 травня 2021 року, Київ);
- Міжнародної науково-практичної конференції “Двадцять перші осінні юридичні читання” (6 жовтня 2022 року, Хмельницький);
- Всеукраїнського науково-практичного круглого столу, присвяченого 80-річчю від дня народження Заслуженого юриста України, доцента Домбровського Станіслава Феліксовича “Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин» (31 травня, 2024 року, Хмельницький);
- Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії” (18-19 липня 2024 року, Тернопіль);
- XXIX щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів “Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави” (27 березня 2025 року, Хмельницький).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у низці наукових робіт, зокрема у восьми наукових статтях, сім з яких опубліковані у фахових українських наукових виданнях, а одна у науковому виданні *Visegrad Journal on Human Rights*, який належить до періодичних наукових видань держав, які входять до Європейського Союзу (Словаччина). Окрім цього, результати наукового дослідження були опубліковані у вигляді восьми тез конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із низки складових частин, що обумовлено логікою дослідження, зокрема зі вступу,

2 розділів, висновків, списку використаних джерел, який включає в себе 174 найменувань, та 2 додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження - 217 сторінок, з яких 173 сторінки - основний текст.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Практика ЄСПЛ як джерело земельного права у правовій доктрині

Питання джерел права є фундаментальним для доктрини земельного права. Розуміння змісту поняття “джерело права” та “джерело земельного права”, а також наявність чіткої та зрозумілої ієрархічної структури джерел земельного права - це наріжний камінь регулювання земельних правовідносин. Відсутність цього розуміння призводить як до теоретичних колізій, так і до проблем на практиці, оскільки земельні спори у такому разі можуть вирішуватись з порушенням принципу верховенства права.

Комплексний аналіз проблематики застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України неможливий без дослідження понять “джерело права”, “джерело земельного права” та “практика ЄСПЛ” (як у доктринальному, так і законодавчому сенсі).

Поняття “джерело права” було предметом аналізу вченими як на рівні теорії права, так і на рівні галузевих юридичних наук. Зважаючи на абстрактність цієї категорії, є значна кількість підходів до визначення її змісту. Найбільший звичний підхід до змісту цього поняття, коли воно досліджується в межах певної галузі права, це формально-юридичний, який зводиться до того, що джерела права - це певне об’єктивне, зовнішнє вираження правових норм, які регулюють правовідносини у суспільстві [71, с. 47], [92, с. 53]. Прикладами джерел права у такому розумінні є Конституція України, законодавчі акти, підзаконні нормативно-правові акти, тощо [93, с. 41-45].

Водночас поняття “джерело права” може трактуватись у його широкому значенні як економічні, політичні, культурні, ідеологічні,

моральні та інші фактори, які спричиняють виникнення певних правових норм [92, с. 51-52]. Так, наприклад, тривалі обмеження прав землевласників на відчуження деяких категорій земель сільськогосподарського призначення призводили до їхнього економічно неефективного використання, відсутності конкуренції, тіньового використання земель та інші наслідки, що, в свою чергу, призвело до прийняття Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення” [127, п. 2]. Політичні та безпекові потреби спричинили внесення змін до Закону України “Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану”, оскільки законодавці вбачали необхідність у запровадженні особливостей відчуження земельних ділянок для розміщення об’єктів оборонно-промислового комплексу та об’єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області [135, ст.14-1].

А.М. Мерник та Д.В. Чоботар також зазначають, що під поняттям “джерело права” можуть мати на увазі джерела інформації, які визначають місцезнаходження та спосіб застосування тих чи інших правил, обставини, які визначають правотворчу діяльність публічної адміністрації, тощо [92, с. 51-52].

Вчені у сфері теорії права зазначають також, що потрібно відмежовувати джерела та форми права. Так, наприклад, у посібнику за редакцією С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова джерела права включають в себе матеріальні джерела права (спосіб життя соціуму, потреби людей), ідеологічні джерела права (правосвідомість, правові наукові підходи) і формально-юридичні джерела (сама форма права, яка включає в себе нормативно-правові акти, прецеденти, правові звичаї, тощо) [164, с. 155-156].

Аналізуючи питання джерел права, деякі вчені також наводять альтернативний підхід до класифікації змісту цього поняття.

- гносеологічний підхід до розуміння змісту цього поняття, під яким мається на увазі джерело знань про право (юридичні пам'ятки історії як Руська Правда або Кодекс Хаммурапі);
- матеріальний - соціально-економічна ситуація, що спричиняє прийняття тих чи інших правил, ідеологічні та культурні причини, стан розвитку промисловості та економіки загалом;
- ідейний - сукупність правових підходів, ідей, правосвідомості як окремих індивідів, так і суспільства загалом, яка призводить до прийняття конкретних правових норм;
- інституційний - діяльність суб'єктів владних повноважень із створення правових норм;
- формально-юридичний підхід - акти, які об'єктивно закріплюють правові норми [165, с. 147-148].

До схожих висновків щодо класифікації джерел права також прийшла Ю.В. Корольова [90, с. 13]. В.О. Качур, об'єднавши матеріальний, ідеологічний, формальний та історичний рівні розуміння цього поняття, наводить наступне визначення "джерел права" - це зовнішньо виражені "ідейні та матеріальні витoki права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах" [83, с. 37-38].

За результатами вищезазначеного аналізу можна прийти до висновку, що зміст поняття "джерела права" може істотно відрізнитись залежно від точки зору конкретного науковця або контексту. Для цілей цього дисертаційного дослідження поняття "джерело права" буде розглядатись саме з точки зору формально-юридичного підходу.

Що стосується поняття "джерел земельного права" у формально-юридичному контексті, то це теж дискусійне питання у доктрині земельного права, щодо якого немає консенсусу. У багатьох випадках

посібники, підручники або статті у сфері земельного права, у межах яких аналізується питання джерел земельного права, або не наводять визначення взагалі і досліджуються конкретні види, або наводиться лише визначення джерел права загалом. Аналогічно складна ситуація і з доктринальним визначення поняття “практика ЄСПЛ”, оскільки у багатьох випадках практика Суду не досліджується взагалі, а джерела зводяться лише до нормативно-правових актів. У тих наукових працях, де практика ЄСПЛ згадується, вона не досліджується на категоріальному рівні.

Так, наприклад, А.М. Мірошніченко у підручнику "Земельне право України", аналізуючи питання джерел земельного права України, зазначив, що під джерелами права мова йде про “зовнішню форму вираження правових норм”. Автор зазначав, що існують наступні види джерел земельного права: правовий звичай, правовий прецедент у розумінні усталеної судової практики, а не у розумінні, яке притаманне англосаксонській системі права, правові принципи, нормативно правові акти (Конституція, закони України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади, акти місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування) [93, с. 41-45].

Водночас не зазначається конкретне визначення поняття “джерело земельного права” (незалежно від того, чи мова йде про формально-юридичну точку зору чи іншу). А.М. Мірошніченко розглядає рішення ЄСПЛ як *jurisprudence constante* та визнає її джерелом земельного права без подальшого аналізу деталей цього джерела земельного права. У даному випадку практика ЄСПЛ в принципі аналізується в контексті судової практики як джерела права та розглядається разом з актами Конституційного Суду України та актами-узагальненнями судової практики, а не в контексті Конвенції та інших міжнародних договорів. Науковець окремо не досліджує поняття “практики Європейського суду з

прав людини”, але, зважаючи на те, що він зазвичай звертається саме до “рішень ЄСПЛ”, а не “практики ЄСПЛ”, то це може лише опосередковано вказувати на звуження обсягу документів Суду, що є джерелом земельного права, лише до рішень ЄСПЛ [93, с. 41-42].

Аналогічна ситуація і у підручнику "Земельне право" за ред. М.В. Шульги, де лише було вказано на прийняття у 2006 році Закону і що рішення ЄСПЛ є джерелом земельного права України [71, с. 60].

У підручнику “Земельне право” за ред. О.І. Баїк автори розглядають термін "джерела права" у двох значеннях як «зовнішню форму вираження загальновизнаних правил поведінки», яких повинні дотримуватись усі громадяни відповідної держави чи особи, які перебувають на її території, та як нормативно-правові акти, які приймаються органами влади, що містять правові норми, які регулюють земельні правовідносини згідно із державною земельною політикою. У своєму підручнику автори серед джерел земельного права відзначали фактично нормативно-правові акти (Конституція, закони, тощо). Практика ЄСПЛ не фігурує як джерело земельного права [70, с. 40-50].

Схожою є ситуація і у посібнику “Земельне право України”, підготовленому І.І. Килимник та О.І. Міхно, які не досліджували питання практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, але навели їхнє визначення саме джерел земельного права. Так, науковці зазначили, що “джерелами земельного права є нормативно-правові акти, які містять загальнообов’язкові правові вимоги, норми, правила, що регулюють суспільні відносини у сфері використання, управління та охорони земель”. Водночас вчені серед прикладів таких джерел наводять Конституцію, Земельний кодекс України та інші релевантні нормативно-правові акти, а також акти органів державної влади та місцевого самоврядування [84, с. 14-17].

Однозначно позитивним є те, що автори навели своє визначення саме джерел земельного права, але звуження змісту цього поняття лише до нормативно-правових актів видається дискусійним, оскільки така позиція ігнорує законодавство, яке прямо визначає практику ЄСПЛ джерелом права, а також численну судову практику, у межах якої суди посилаються на правові позиції ЄСПЛ при вирішенні земельних спорів.

Схожий підхід обрали і автори навчального посібника “Земельне право України” за редакцією А.П. Шеремета. Автори зазначили, що джерела права є встановлені або санкціоновані державою зовнішньо виражені загальнообов’язкові правила поведінки, а до джерел саме земельного права “відносяться нормативно-правові акти, які регулюють земельні відносини”. У той же час у межах підручника практика ЄСПЛ як джерело земельного права не фігурує [173, с. 56-65].

Посібник за авторства О.Г. Боднарчук, К.М. Васильківської та А.П. Гаврилішин визначає, що “до джерел земельного права відносяться нормативно-правові акти, які регулюють земельні відносини”. Автори виділяють загальне (Конституція, закони, акти Президента України та уряду, які носять загальний характер, тощо) та спеціальне законодавство (Земельний кодекс України, Закон України “Про оренду землі”, тощо), але не зазначають ні визначення “практики Європейського суду з прав людини”, ні її ролі як складового елемента джерел земельного права України [59, с. 18-19].

Отже, істотна кількість наразі існуючих посібників та підручників із земельного права обмежують джерела земельного права виключно нормативно-правовими актами. На перший погляд така позиція може відповідати приписам Земельного кодексу України, який передбачає, що земельні відносини регулюються Конституцією України, цим Кодексом, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами [72, ст. 3]. Однак, якщо враховувати, що інші нормативно-правові акти як

Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” прямо передбачає, що практика Суду є джерелом права, то звужувати зміст поняття “джерела земельного права” виключно до нормативно-правових актів не видається коректним [128, ст. 17].

Окремої уваги заслуговують доктринальні підходи до змісту поняття “практика Європейського суду з прав людини”. На даний момент комплексні дослідження практики Суду як джерела земельного права відсутні. Саме тому наразі обмежена кількість наукових досліджень, які стосуються аналізу змісту поняття “практика ЄСПЛ”, систематизації правових позицій Суду, а також теоретичних досліджень їхнього генезису. Подібні дослідження зазвичай мають точковий характер і обмежуються статтями на вищезазначену тему.

Т.О. Коваленко, досліджуючи практику ЄСПЛ як джерело земельного права, проаналізувала правову природу практики Суду, запропонувала категоризацію рішень ЄСПЛ на групи, а також виділила низку проблем, що стосуються застосування правових позицій ЄСПЛ під час вирішення земельних спорів. Авторка не навела своє визначення “практики ЄСПЛ”, але звернула увагу на цей недолік законодавства, яке не передбачає відповідного визначення, хоча визнає її джерелом права. Т.О. Коваленко також звернула увагу, що Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” передбачає звужений зміст визначення “рішення ЄСПЛ”, оскільки законом передбачено, що це фактично виключно рішення у справах проти України [86, с. 86-87].

Також дослідження цієї теми здійснювала Т.Б. Дроботова, яка проаналізувала практику ЄСПЛ, що стосується земельних правовідносин в контексті порушень права на мирне володіння своїм майном, права на справедливий суд та інших порушень. Авторка не досліджує питання

поняття “джерела права” чи “джерела земельного права” і хоч окремо не зазначає своє визначення “практики ЄСПЛ” як джерела земельного права, але все ж за результатами аналізу приходять до висновку, що вітчизняні суди застосовують рішення та ухвали Суду у будь-яких справах, що перебували на розгляді ЄСПЛ, а тому можна зробити висновок, що під “практикою Суду” Т.Б. Дроботова має на увазі будь-які рішення та ухвали Європейського суду з прав людини [68, с. 160].

П.В. Пушкар з цього приводу наголошує, що “судова практика” це не лише рішення матеріального характеру по суті, а й також ухвали процесуального характеру, які можуть також іменуватись як “постанови Суду” [140, с. 44].

Окрім цього, Н.В. Ільків провела дослідження практики ЄСПЛ як джерела права саме при розгляді справ про відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності. Хоч у межах дослідження не піднімалось питання змісту поняття “практики ЄСПЛ”, досліджено критерії правомірності втручання держави у право особи на володіння своєю нерухомістю [76].

Варто відзначити, що питання практики Європейського суду з прав людини також досліджувалось у контексті цивільного права, зокрема Р.Б. Сабодаш здійснив аналіз практики Суду як джерела цивільного права України і в тому числі впроваджує результати наукового дослідження в освітній процес у межах курсу лекцій “Цивільні права у практиці Європейського суду з прав людини” [151]. Сабодаш Р.Б. прийшов до висновку, що практика Суду це і рішення ЄСПЛ, і постанови про прийнятність скарги [150, с. 141].

Дослідження аналогічної теми також здійснювали І.І. Сядриста та А.О. Сядристий, які у межах своїх наукових напрацювань наголосили на необхідності визначити категорії “джерело права”, “джерело цивільного

права", тощо, але самі не передбачили визначення ні цим поняттям, ні визначення "практики ЄСПЛ" [163, с. 219-220].

Практика ЄСПЛ є важливою сферою інтересів А.М. Іваницького, який досліджував значення практики Суду з точки зору вдосконалення цивільного законодавства і захистив дисертацію на тему: "Захист права власності юридичних осіб в практиці Європейського суду з прав людини", а також досліджував критерії правомірності втручання у право власності юридичних осіб через призму практики ЄСПЛ, статус юридичної особи як суб'єкта звернення до Суду та низку інших питань [74].

Низка досліджень вітчизняних науковців були також направлені на аналіз конкретних проблемних нюансів як, наприклад, дослідження місця рішень Європейського суду з прав людини у системі джерел земельного права України. У межах своїх тез М.В. Санніков та Д.В. Саннікова прийшли до висновку, що рішення Європейського суду з прав людини не є джерелом земельного права, а зміст поняття "практика ЄСПЛ" не досліджувався окремо [152]. В.О. Глушков здійснив дослідження практики ЄСПЛ як джерела права при розгляді спорів з добросовісним набувачем майна. Хоч безпосередньо зміст "практики ЄСПЛ" не встановлювався, контекстуально автор зазвичай звертається до висновків Суду лише у рішеннях [63].

Отже, незважаючи на усі вищезазначені та інші наукові напрацювання щодо юридичної природи практики Європейського суду з прав людини, наразі відсутнє комплексне дослідження ролі практики ЄСПЛ у межах земельного права, релевантних і водночас фундаментальних для земельного права позицій ЄСПЛ та проблем їх застосування при вирішенні земельних спорів та регулюванні земельних правовідносин. За деякими винятками, існуючі наразі дослідження аналізують практику ЄСПЛ опосередковано і не досліджують змісту фундаментальних для цієї теми категорій як "джерело земельного права", "практика ЄСПЛ", тощо або стосуються

точкових питань у межах теми як, наприклад, дослідження конкретних правових позицій Суду з обраної тематики.

Ситуація, що склалась, створює низку теоретичних та практичних проблем, оскільки дослідження практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права є необхідним для чіткої систематизації знань з цього приводу, створення орієнтирів для органів виконавчої та судової влади, а також органів місцевого самоврядування з приводу місця практики у системі джерел земельного права, а також більш деталізованого аналізу правових позицій Суду та їх генезису з метою їх ефективного використання при вирішенні земельних спорів. Відсутність теоретичного аналізу цієї проблеми призводить до ігнорування важливості практики Суду, що відображається навіть у навчальних посібниках та підручниках, велика частина яких не передбачає практику Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. Подібна ситуація призводить до підготовки правників як для приватного, так і для державного сектору (для роботи в органах виконавчої, судової влади чи органах місцевого самоврядування), які з більшою ймовірністю не будуть усвідомлювати важливості цього правового механізму. Надалі це буде призводити до ігнорування практики, її “ритуального” використання при регулюванні земельних правовідносин, а також нерозуміння місця практики у системі джерел земельного права.

Серед існуючих комплексних досліджень практики ЄСПЛ можна відзначити посібники, які публікуються самим Європейський судом з прав людини з метою інформування практикуючих юристів та побудовані за принципом систематизації основних правових позицій щодо конкретної статті Конвенції [101]. У той же час слід відзначити, що такі посібники носять функцію радше загального практичного керівництва, аніж теоретичного дослідження практики ЄСПЛ у контексті конкретної галузі права з урахуванням проблематики ролі та місця цієї практики, дослідження

фундаментальних доктринальних нюансів як зміст “практики Суду”, без розуміння яких практичне застосування правових позицій є ускладненим.

Відсутність належного теоретичного та водночас комплексного дослідження практики ЄСПЛ призводить до численних складнощів, зокрема декларативних, формальних посилань на практику, надмірних посилань, фрагментарності знань європейської системи захисту прав людини, суперечностями між наведеною правовою позицією та рішенням суду, виходами за межі правових позицій ЄСПЛ, а також інших проблем [60, с. 7].

Р.Б. Сабодаш наголошує на низці причин, через які суди часто не сприймають практику ЄСПЛ як важливе джерело права, зокрема відсутність відповідних знань про практику Суду, істотна різниця між підходами ЄСПЛ та українських судів з однакових питань, її недостатнє наукове дослідження, тощо [150, с. 140-141].

В.В. Ільков у своїй дисертації “Джерела права у адміністративному судочинстві України” також зазначає про цю проблему, яка має місце у правозастосовчій практиці. Так, зокрема, науковець наголошує на випадках “зловживання” практикою ЄСПЛ, коли практика застосовується до нерелевантних правовідносин [77, с. 399]. У. Х. Гулям висловлює схожу думку, що істотною проблемою є формалістичне цитування правових позицій Суду поза контекстом справи, а також недостатнє розуміння вітчизняними судами практики ЄСПЛ, їхнього помилкового тлумачення правових позицій [65, с. 112].

Саме тому подальший комплексний аналіз практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України - один із ефективних шляхів вирішення цієї проблеми.

Зважаючи на все вищезазначене, для цілей цього наукового дослідження поняття “джерело права” буде розглядатись у його формально-юридичному сенсі як офіційні форми зовнішнього вираження правових

норм (обов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини. Виходячи із вищезазначеного загального визначення, пропонується наступне визначення поняття “джерело земельного права” - це офіційна форма зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель.

Стосовно визначення “практики Європейського суду з прав людини”, то навіть за результатами аналізу поточних доктринальних напрацювань можна з упевненістю стверджувати, що зведення змісту практики як джерела земельного права виключно до рішень ЄСПЛ не є коректним підходом, оскільки він ігнорує інші документи, які приймаються Судом. Незважаючи на те, що багато посібників та підручників із земельного права не передбачають практику Суду джерелом земельного права [173, с. 56-65], безпосередній припис Закону, який встановлює відповідну правову природу практики, дає підстави стверджувати, що практика Європейського суду з прав людини - це джерело земельного права України [128, ст. 17], з чим погоджуються також низка інших вчених [86], [93].

Водночас видається доречним обґрунтувати доктринальну дефініцію поняття “практика Європейського суду з прав людини”, а також науково довести, що практика Суду є дійсно джерелом земельного права (саме формою вираження правових норм, що регулюють земельні відносини, а не просто копією правових норм, які передбачені Конвенцією) після аналізу правової природи практики Суду, а також законодавчого підходу до визначення “практики ЄСПЛ” як в Україні, так і в інших європейських країнах, що буде здійснено у наступних підрозділах.

1.2. Правова природа практики ЄСПЛ як джерела земельного права України

Додатковим викликом для доктрини земельного права України є питання правової природи практики Європейського суду з прав людини та місця практики у системі джерел земельного права. Відсутність розуміння правової природи практики Суду не дозволяє переконливо відповісти на питання, чи є практика ЄСПЛ джерелом земельного права. Незважаючи на те, що законодавство прямо передбачає, що суди застосовують при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права, досі точаться дискусії щодо практичних нюансів реалізації цього механізму [128, ст. 17]. Відтак потребують вирішення питання, що характеризують юридичну природу практики ЄСПЛ: що включає в себе категорія “практика Європейського суду з прав людини”, чи є практика ЄСПЛ прецедентом, якщо практика Суду є прецедентом, то що є *ratio decidendi*, практика ЄСПЛ є дійсно джерелом земельного права чи просто формою застосування норм Конвенції на практиці, яке місце в ієрархії джерел земельного права займає практика Європейського суду з прав людини, тощо.

Як уже зазначалось у попередньому підрозділі, поняття “практика ЄСПЛ” було досліджене вітчизняними вченими земельного права опосередковано. У більшості випадків можна лише контекстуально здогадуватись, що саме має на увазі той чи інший правник під цим визначенням. Остаточне визначення цієї категорії видається можливим зробити після аналізу як українського законодавства, так і міжнародного досвіду, що буде здійснено у підрозділі 1.3. Водночас для цілей цього підрозділу та визначення правової природи практики Суду достатньо виходити навіть із найбільш консервативного підходу, що “практика ЄСПЛ” - це виключно рішення Суду.

У ст. 17 Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” вказано, що практика Суду застосовується судами як джерело права [128, ст. 17]. Водночас деякі вчені не погоджуються із твердженням, що практика ЄСПЛ є джерелом земельного права. Аналізуючи питання практики Суду як джерела земельного права, М.В. Саннікова та Д.В. Санніков вважали, що практика ЄСПЛ не є джерелом земельного права, оскільки проаналізовані ними рішення (наприклад, у справі “Остапенко проти України” та “Пономаренко проти України”) “стосуються, перш за все, цивільних процесуальних відносин та адміністративно-процесуальних відносин”. Вчені вважають, що земельні правовідносини регулюються нормами права, а не практикою, але водночас практику слід враховувати, щоб застосування одних і тих же правових норм здійснювалось в уніфікований спосіб [152, с. 163-166]. Існує також думка, що в принципі включення ст. 17 Закону було “юридико-технічною помилкою”, якій “місце не у законі, а в підручнику” [100, с. 51].

Підхід, що практика ЄСПЛ стосується цивільно-процесуальних чи адміністративно-процесуальних правовідносин, може піддаватись критиці, оскільки багато Судових рішень безпосередньо стосуються спорів щодо матеріального права, зокрема порушення ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції, а саме права на мирне володіння майном [139, ст. 1]. Велика кількість скарг, які обґрунтовувались гарантованим правом на майно, стосувались спорів щодо земельних ділянок (їхньої охорони, правомірності втручання у право власності і так далі). Наприклад, справа “Зеленчук і Цицюра проти України” стосувалась безпосередньо прав на земельні ділянки [53]. Правовідносини щодо володіння, користування і розпорядження землею є земельними відносинами, а тому й спір у межах цієї справи стосувався саме земельних правовідносин. Аргумент, що земельні правовідносини регулюються нормами права, а не практикою, є теж контроверсійним. Норми права - це загальнообов’язкові правила поведінки, які закріплюються у певних

зовнішніх формах залежно від конкретної юрисдикції. Відповідні правові норми можуть бути передбачені і судовою практикою, і нормативно-правовими актами. Обрана конкретною державою домінуюча форма джерела права не свідчить про те, що правові норми не можуть бути передбачені іншими формами джерел права, які менш поширені. Саме тому наявність домінуючої форми джерела права (як нормативно-правовий акт в Україні) ще не свідчить про те, що інша менш поширена форма джерела права (міжнародний договір, практика ЄСПЛ, тощо) не застосовується в Україні.

На користь позиції, що практика ЄСПЛ насправді є лише рекомендаційним інструментом, який слід враховувати, але не покладатись на нього як на джерело земельного права, може свідчити ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, яка передбачає, що “суди застосовують принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини” [87, ч. 2, ст. 6]. Водночас неможливо ігнорувати значну кількість інших нормативно-правових актів, в тому числі інших релевантних процесуальних кодексів, які безпосередньо розглядають практику ЄСПЛ як джерело права.

Факт того, що Конвенція та практика ЄСПЛ містять дуже загальні гарантії прав людини, не означає автоматично, що їхнє вивчення малоефективне і не застосовується до земельних правовідносин. Конституція України, яка містить норми прямої дії, теж передбачає права, що є загальними за своєю суттю, але Конституція все одно займає найвище місце в ієрархії джерел земельного права та має найвищу юридичну силу [89, ст. 8]. Дійсно, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод містить права доволі загального характеру, які можуть застосовуватись до цивільних, земельних, господарських та навіть екологічних правовідносин, але це не применшує роль практики як джерела права [88].

Будь-які спеціальні норми права повинні завжди відповідати принципам, які закладені у загальні правові норми джерела, що займає вище місце в ієрархії джерел. Відповідно спеціальні норми земельного законодавства, наприклад, про конфіскацію земельних ділянок повинні відповідати загальним принципам, що викладені у Конвенції чи практиці Суду. До того ж вітчизняні суди часто посилаються на практику ЄСПЛ при вирішенні земельних спорів, а тому і з точки зору теорії земельного права, і з точки зору реалій правозастосування практика Суду є таким же джерелом права як і інші джерела земельного права України.

Варто наголосити, що багато вчених інакше дивляться на питання ролі практики ЄСПЛ у системі джерел земельного права України. Так, наприклад, А.М. Мірошніченко, погоджуючись із С. Шевчуком, зазначає, що в Україні передбачена судова правотворчість як джерело земельного права. Одним із видів такої судової правотворчості є практика ЄСПЛ [93, с. 41-42]. Т.О. Коваленко також розглядає практику Суду як джерело земельного права України, зважаючи на приписи Закону, а також на те, що рішення та ухвали ЄСПЛ є невід'ємною частиною Конвенції, оскільки практика її уточнює та тлумачить [86, с. 83].

П. Пушкар та Р. Бабанли в принципі відкидають сумніви щодо юридичної природи практики ЄСПЛ як джерела права в Україні, наголошуючи, що ця позиція знаходить своє підтвердження у законодавстві (наприклад, у Законі чи процесуальних кодексах), вітчизняній судовій практиці та частково у практиці Конституційного Суду України [58].

Р.Б. Сабодаш звертав увагу, що у межах своєї практики Європейський суд з прав людини часто тлумачив Конвенцію так широко, що фактично створював нові правила поведінки для держав [150, с. 141]. Аналогічну позицію висловлював В.А. Ватрас, стверджуючи, що ЄСПЛ фактично «творить право», оскільки у межах рішень встановлюються «нові правила поведінки» [61, с. 405]. Додатково можна звернутись до позиції ЄСПЛ,

зазначеній у справі *Karner v. Austria*. У своєму рішенні ЄСПЛ наголосив, що рішення Суду, окрім безпосереднього вирішення ініційованих спорів, також слугують додатковій меті - “роз’яснення, захисту та розвитку правил, установлених Конвенцією, тим самим сприяючи дотриманню державами зобов’язань, які вони взяли на себе як Договірні Сторони”. Словосполучення “розвиток правил” свідчить про певну правотворчу діяльність Суду [37, п. 26].

У межах своєї судової діяльності ЄСПЛ неодноразово розширював зміст прав, передбачених Конвенцією, та встановлював додаткові вимоги до діяльності держави, деталізував критерії правомірності втручання у право на землю та іншими шляхами надавав більше гарантій прав чи обмежень землевласниками та землекористувачам в Україні. Очевидним прикладом такого є “триступневий тест” Суду щодо неправомірного позбавлення права власності на землю. Протоколом №1 до Конвенції передбачено, що позбавлення власності може відбуватись лише в суспільних інтересах і “на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права” [139, ст. 1]. Водночас Європейський суд з прав людини у межах своєї практики при вирішенні спорів перевіряє дотримання державою наступних критеріїв при визначенні правомірності позбавлення власності: законність, легітимна мета та пропорційність [53, п. 97-149]. Конвенцією не передбачений критерій пропорційності, але Суд бере його до уваги при вирішенні в тому числі земельних спорів.

Більше того, принцип пропорційності за роки діяльності суду був істотно розширеним і нині включає в себе вимоги до діяльності суб’єктів владних повноважень під час здійснення втручання, умови компенсації та низку інших факторів, які не передбачені Конвенцією [101, с. 35-45]. Фактично ЄСПЛ розширює зміст норм Конвенції і встановлює нові правила поведінки, які регулюють в тому числі земельні правовідносини. Заперечити загальнообов’язковість таких правил поведінки теж неможливо,

а тому вони є фактично правовими нормами, оскільки недотримання цих правових позицій може призвести до звернення учасником земельних правовідносин до Суду, який, ймовірно, стане на бік скаржника, якщо була порушена правова позиція ЄСПЛ. Отже, практика Європейського суду з прав людини є джерелом земельного права, оскільки вона не просто відтворює зміст правових норм, що передбачені Конвенцією, а й по суті включає нові загальнообов'язкові правила поведінки, які регулюють суспільні відносини щодо використання, володіння, розпорядження, управління та охорони земель.

Розглядати практику ЄСПЛ як джерело земельного права є доречним і з практичної точки зору, оскільки ігнорування практики Суду та вищезазначені наслідки цього рішення призведуть до додаткових міжнародних зобов'язань України щодо виплати компенсацій, а також можливого адміністративного (представництва України у межах цього провадження в ЄСПЛ) чи судового навантаження (перегляд рішення суду за виключними обставинами). За таких обставин використання практики ЄСПЛ як джерела права при вирішенні земельних спорів є не просто питанням теорії земельного права, а й однозначно важливим з практичної точки зору.

Якщо ж при аналізі ролі практики ЄСПЛ виходити з того, що це джерело земельного права, то слід з'ясувати чи можна вважати рішення Суду прецедентами у значенні, що притаманне англосаксонській системі права. Як уже зазначалось раніше, А.М. Мірошніченко хоч і вважає практику ЄСПЛ джерелом земельного права, але розглядає її не як прецедент у розумінні англосаксонської системи права, а як “*jurisprudence constante*” (усталену судову практику), коли земельно-правові норми слід сприймати не просто відокремлено, а через призму того, як їх тлумачить суд [93, с. 41-42].

Встановити, чи є практика Європейського суду з прав людини судовим прецедентом, можливо лише з'ясувавши складові елементи судового прецеденту та проаналізувати практику ЄСПЛ на предмет їх наявності.

Як зазначає Shaun D. Pattinson, доктрина *stare decisis* часто розглядається як наріжний камінь англосаксонської системи прецедентного права і зводиться до того, що “суди нижчої інстанції повинні дотримуватись норм, встановлених судами вищих інстанцій” [14, с. 4]. Важливою складовою класичного судового прецеденту є *ratio decidendi* - правова позиція, яка була основою для прийняття судом того чи іншого рішення, та яка є обов'язковою для судів нижчих інстанцій [11, с. 18]. Фундаментальною основою будь-якого рішення ЄСПЛ є Конвенція та права, які нею передбачені. Як уже зазначалось раніше, у межах своєї практики Європейський суд з прав людини часто тлумачить Конвенцію так широко, що створює нові правові норми [150, с. 141]. Саме ці універсальні, додаткові трактування і є правовими позиціями Суду, які слугують основою аргументації у більшості справ.

Багато правових позицій ЄСПЛ використовуються майже без змін в десятках різних рішень та ухвал. Рішення ЄСПЛ в принципі часто мають схожу структуру і включають пункти із загальними, але релевантними до цієї справи правовими позиціями ЄСПЛ, а потім пунктами, де ці правові позиції застосовуються у контексті фактичних обставин конкретної справи, що в принципі можна вважати своєрідним *ratio decidendi*. Приклад такого рішення можна побачити у справі Рисовський проти України, у межах якого пункти 70-71 включають правові позиції Суду щодо принципу належного урядування, а подальші пункти - їхнє застосування у контексті цієї справи [156]. Схожа ситуація зі справою “Сокурєнко і Стригун проти України”. У п.п. 22-25 рішення Суд аналізує свої попередні правові висновки, що стосуються ст. 6 Конвенції, а у подальших пунктах застосовує їх у до обставин відповідної справи [158]. У деяких рішеннях Суду ці

правові позиції можуть навіть безпосередньо відокремлюватись у підрозділ з назвою “general principles”, що додатково вказує на усталеність цієї практики [11, с. 18]. Так, у справі *Ramaj v. Albania*, яка стосувалась неможливості заявника зареєструвати права на свою земельну ділянку, Суд, аналізуючи коректність процедур втручання у право особи на майно, окремо передбачив підрозділ “general principles” (“загальні принципи”), де фактично перелічив правові позиції, на які покладался при прийнятті рішення. Цей підрозділ передував “application of these principles to the case at issue” (“застосування цих принципів до справи, що розглядається”), де Суд уже безпосередньо співвідносив зазначені принципи та ситуацію, що склалась між сторонами [43, п. 103-138].

Окрім цього, у більшості випадків вітчизняні суди у своїх рішеннях зазначають саме загальні принципи, а не конкретні фактичні обставини справи, а тому визначення “правової позиції” на практиці відбувається органічно [104]. Однак, навіть певні висновки Суду, що були здійснені у розділі рішення чи ухвали ЄСПЛ про застосування загальних принципів у конкретній справі можуть бути використані як правова позиція.

Р.Б. Сабодаш, аналізуючи методи встановлення *ratio decidendi* наголошує, що типові для доктрини судового прецеденту методи не можуть «сліпо» застосовуватись при використанні практики Європейського суду з прав людини, а повинні враховувати її специфіку. Водночас приділяється увага методу Гудгарта, згідно з яким «суд визначає обґрунтування у позиції суду, виходячи з фактів, які є «матеріальними» серед усіх обставин справи». Також відзначається метод Уембо, суть якого полягає у тому, що спершу слід знайти у судовому рішенні правоположення, яке може бути *ratio decidendi*, а потім змінити його на протилежне. У разі, якщо після такої зміни неможливо прийняти попереднє рішення, то це *ratio decidendi*, а якщо рішення залишається таким же, то це *obiter dicta*. Р.Б. Сабодаш стверджує,

що використання практики ЄСПЛ повинно здійснюватися з урахуванням обох цих методів ідентифікації *ratio decidendi* [149, с. 29-31].

Також подекуди в контексті прецедентної природи рішень та ухвал Європейського суду з прав людини мова йде про «усталену практику». В українському законодавстві словосполучення “усталена судова практика” використовується дуже обмежено. Так, наприклад, Цивільний процесуальний кодекс України передбачає, що у мотивувальній частині рішень потрібно зазначити оцінку аргументів “з огляду на законодавство чи усталену судову практику” [172, ст. 265]. Закон України “Про судоустрій та статус суддів” просто передбачає, що потрібно враховувати “висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду” [137, ст. 13]. ЦПК України, регулюючи питання підстав касаційного оскарження, передбачає, що судові рішення підлягає касаційному оскарженню, в тому числі, коли попередніми судами не був врахований “висновок щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду” [172, ст. 389]. Отже, навіть українське законодавство, визначаючи особливу роль судової практики, зазвичай звертається до категорій “висновок”, а не “усталена практика”, що свідчить про не таку високу значимість критерію кількості однакових правових висновків з певного питання, щоб можна було вести мову про її важливість.

Окремо слід наголосити, що будь-яка нова правова позиція у якийсь момент була єдиною у своєму роді та з часом почала повторюватись дослівно або концептуально у інших судових рішеннях. Одноразове використання правової позиції Суду не свідчить про недостатню значимість цієї правової позиції для використання як джерела земельного права при вирішенні земельних спорів при істотному співпадінні обставин справ у майбутньому. Це корелюється із ще одним методом ідентифікації *ratio decidendi* у межах судового рішення у прецедентному праві. Метод полягає

у тому, що «для цілей прецеденту прецедентом є тільки те, що суддя у пізнішій справі визначить у такій якості» [149, ст. 29].

Якщо ж і брати до уваги критерій «усталеної практики» Суду, то у цьому контексті важливим є механізм «пілотних рішень» як, наприклад, у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». Як зазначає Т. Павлюковець, пілотні рішення Суду підкреслюють «усталене тлумачення певної ситуації у державі». Окрім цього, пілотні рішення Європейського суду з прав людини радше спрямовані на фундаментальний недолік правової системи, а не конкретну індивідуальну ситуацію [96].

Більше того, Європейський суд з прав людини зазвичай прагне дотримуватись своїх попередніх правових позицій задля встановлення передбачуваної практики. У більшості випадків ЄСПЛ, зазначаючи якусь правову позицію, посилається на низку Судових рішень чи ухвал зі схожим або ідентичним змістом та відповідною правовою позицією [156]. Тому Суд сам прагне не допускати розпоршеності своєї практики, а загальні принципи, які є фундаментом для прийнятих рішень, відтворюються у багатьох наступних судових рішеннях, а не залишаються забутими.

Яскравим прикладом цього є справа “Рисовський проти України”. У межах цієї справи ЄСПЛ прийняв рішення, яке фактично підбило підсумок тривалих попередніх напрацювань щодо концепції “належного урядування”, яка розвивалась ще з минулого століття. Так, наприклад, у цьому рішенні лише одна фраза, що принцип “належного урядування” передбачає, що “у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб”, підтверджується цілою низкою попередніх рішень ЄСПЛ, зокрема у справах *Beyeler v. Italy*, *Oneryildiz v. Turkey*, *Megadat.com S.r.l. v. Moldova* та *Moskal v. Poland* [156, п. 70]. Зазначивши свою усталену правову позицію, що помилки державного органу повинні

виправлятися за рахунок держави, а не осіб, яких вони стосуються, ЄСПЛ також послався на низку попередніх справ, а саме *Pincova and Pine v. the Czech Republic*, *Gashi v. Croatia* і *Trgo v. Croatia* [156, п. 71].

Окрім цього, не поодинокую є ситуація, коли при вирішенні земельних спорів українські суди посилаються на правову позицію Суду лише з однієї справи без цитування багатьох інших як це, наприклад, відбулось у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 квітня 2020 року у справі № 359/3280/16-ц, де цитувалась справа *Dacia S.R.L. v. Moldova* [105], а також у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 18 лютого 2020 року у справі № 916/1837/18 [114]. Як показує ця практика, суди не завжди посилаються на низку рішень Суду, а цілком можуть використовувати для обґрунтування лише одну конкретну правову позицію ЄСПЛ [99, с. 61]. Окрім цього, застосуванню як джерело земельного права підлягають правові позиції у справах, у межах яких Суд прийшов до висновку, що мало місце порушення Конвенції, так і ті, де Суд не виявив відповідних порушень.

Доречною в межах аналізу буде також точка зору самого Європейського суду з прав людини щодо природи його практики. У справі *Cossey v. United Kingdom* Суд наголосив, що він хоч і не зобов'язаний дотримуватись своїх попередніх висновків, але “зазвичай він дотримується та застосовує власні прецеденти, оскільки такий підхід відповідає інтересам правової визначеності та впорядкованого розвитку прецедентної практики щодо Конвенції” [28, п. 35]. У справі *Christine Goodwin v. the United Kingdom* Суд також зазначив: “Хоча Суд формально не зобов'язаний дотримуватися своїх попередніх рішень, в інтересах правової визначеності, передбачуваності та рівності перед законом він не повинен без вагомої причини відступати від прецедентів, закладених у попередніх справах” [27, п. 74].

Варто наголосити, що в межах обох рішень ЄСПЛ все ж вказав, що загальне правило дотримуватись своїх попередніх рішень не є абсолютним та існують винятки з нього. Суд повинен враховувати контекст та “змінні умови у державі-відповідачі та загалом у державах-учасниках і реагувати, наприклад, на будь-яке поступове зближення щодо стандартів, яких слід досягти”. Суд прагне трактувати таким чином права, що передбачені Конвенцією, щоб вони “були практичними та ефективними, а не теоретичними та ілюзорними”, а відсутність еволюційного, гнучкого підходу в такому випадку несе із собою певні ризики [27, п. 74].

Окрім цього, у цьому контексті можна взяти до уваги слова колишнього судді ЄСПЛ Christos Rozakis, який зазначив, що текст Конвенції вимагає конкретизації понять, а динамічні зміни у світі потребують уточнення цих понять, щоб вони були прийнятні для європейських суспільств на сучасному етапі [18, с. 2].

Така позиція Суду стосовно своєї практики могла б трактуватись як доказ відсутності у неї прецедентного характеру, але здатність судів відходити від своїх попередніх правових позицій є характерною і для юрисдикцій, що належать до системи прецедентного права. Як стверджує Р.Б. Сабодаш, у деяких випадках, зокрема у випадку відмінності фактичних обставин справи, доктрина судового прецеденту допускає зміну правової позиції, а зміна попередніх прецедентів “супроводжується відкритою дискусією в Суді про причини скасування судової практики” [150, с. 143].

Отже, можна стверджувати, що своєрідне *ratio decidendi* характерне для практики Європейського суду з прав людини, в тому числі у справах проти України, що стосувались земельних спорів. Проблема мінімальної необхідної кількості повторень певної правової позиції Європейським судом з прав людини для можливості її використання як джерела земельного права вирішується органічно на практиці. Європейський суд з прав людини зазвичай прагне до передбачувано стабільної практики і

правові позиції майже завжди підкріплюються схожими висновками у інших справах, а тому навіть загальні, але релевантні конкретному земельному спору правові висновки Суду, які були фундаментом прийнятного рішення, можуть використовуватись українськими судами чи учасниками земельних правовідносин як джерело права, а не лише правові висновки, які були повторені Судом певну кількість разів..

Ієрархічна роль практики судів, про яку писав Shaun D. Pattinson, є додатковим критерієм, що відокремлює практику суду та судовий прецедент. Так, британський юрист Rupert Cross писав: “Кожен суд зобов’язаний дотримуватися будь-якої справи, вирішеної судом, що стоїть вище в ієрархії, а апеляційні суди (крім Палати лордів) зобов’язані дотримуватися своїх попередніх рішень” [5]. Застосування цього критерію до практики ЄСПЛ є ускладненим, оскільки Європейський суд з прав людини - наднаціональний судовий орган, який не є частиною української системи судів.

Типовий аргумент “проти” того, що практика ЄСПЛ може розглядатись прецедентом є те, що українська правова системи згідно з класичним доктринальним підходом відноситься до країн континентального права, де судовий прецедент в принципі не передбачений. Окрім цього, важливим в цьому контексті є Закон України «Про правотворчу діяльність», яким безпосередньо передбачено, що дія закону не поширюється на правові акти, що не містять норм права, а саме, серед іншого, на судові рішення [136, ст. 4].

Однак українське законодавство також містить певні процедури, які вказують, що повага до усталеної практики все ж характерна і вітчизняній правовій системі. Так, наприклад, Законом України “Про судоустрій та статус суддів” передбачено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм. Якщо стосовно судів цей закон передбачає

лише обов'язок “враховувати” висновки Верховного Суду, то згідно із законом для суб'єктів владних повноважень, які застосовують цей нормативно правовий акт та релевантну норму, висновки Верховного Суду з приводу цих норм є обов'язковими [137, ст. 13].

Додатковим аргументом про риси прецедентності судових рішень в межах вітчизняної судової системи можуть свідчити так звані “касаційні фільтри”, які передбачені процесуальними кодексами. Відповідно до ст. 389 ЦПК України підстави для касаційного оскарження рішень суду першої інстанції після апеляційного перегляду справи та постанов суду апеляційної інстанції істотно обмежені та передбачені лише у випадку, якщо:

- суд апеляційної інстанції застосував правову норму без урахування позиції Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах;
- якщо скаргник обґрунтував потребу відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, який був викладений у постанові Верховного Суду;
- висновок Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносин наразі відсутній [172, ст. 389].

Окремої уваги в цьому контексті заслуговують також механізми типової (справи з одним і тим же відповідачем-суб'єктом владних повноважень щодо спору з аналогічних підстав у відносинах, що регулюються однаковими нормами права та з аналогічними позовними вимогами) та зразкової (типової справи, що передана на розгляд Верховному Суду як суду першої інстанції для постановлення зразкового рішення) адміністративної справи, які передбачені КАС України [87, ст. 4]. Незважаючи на те, що зразкові рішення Верховного Суду зазвичай стосуються не земельних спорів, а питань перерахунку пенсій, грошових утримань чи інших подібних питань, цей адміністративно-процесуальний механізм є важливим у межах даного аналізу, оскільки підкреслює зміну

підходу законодавства та самих судів до питання ролі судової практики у вітчизняній правовій системі [62]. Л.М. Ніколенко розглядає це як “крок до визнання судового прецеденту в Україні й об’єднання в правовій системі нашої держави ознак та особливостей обох правових сімей, англосаксонської та романо-германської” [94, с. 65].

Варто наголосити, що в принципі врахування судами нижчих інстанцій позицій судів вищої інстанції є характерною і для правових систем континентального типу. Rupert Cross у своїй праці писав, що “судова практика не є джерелом права у Франції, оскільки суддя не зобов’язаний брати її до уваги під час ухвалення рішення”. У майже будь-якій юрисдикції судді схильні вирішувати спори так само, як це зробив інший суддя у схожій справі, але “є істотна різниця у ступені зобов’язаності діяти таким чином: просто добровільно дотримуватись узгодженого підходу чи розглядати це як частину своїх обов’язків” [5].

Зважаючи також на обов’язок судів, що передбачений Законом України “Про судоустрій та статус суддів”, вітчизняні суди враховують висновки Верховного Суду за деяких обставин, а наявність так званих “касаційних фільтрів” фактично поставила суди нижчих інстанцій у залежність від висновків Верховного Суду. У разі, якщо суди нижчих інстанцій врахували висновки Верховного Суду у схожій справі, касаційна скарга має низькі шанси на успіх, крім випадків, коли сам Верховний Суд визнає, що правовідносини різні або що потрібно відійти від свого попереднього висновку. Це призводить до ситуації, коли недотримання судами нижчих інстанцій висновків Верховного Суду призводить до підвищення шансів на скасування судового рішення у касаційній інстанції, а практика Верховного Суду носить фактично ієрархічно-прецедентний характер [11, с. 19].

Такі тенденції можна було відслідкувати уже давно, що і зробив А.С. Довгерт, який ще у 2015 році вказав, що в Україні спостерігається

зміна поглядів щодо судової практики. Якщо раніше питання практики як джерела права відкидалось, то наразі є тенденції визначення деяких її видів. Науковець наголосив, що питання віднесення національної судової практики до джерел права досі відкрите, але “попри відсутність її офіційного визнання, судова практика (в тому числі й судовий прецедент) вже давно використовуються в Україні де-факто як джерело права”. До можливих джерел права, що творяться національними судами, А.С. Довгерт відніс, серед іншого, рішення Конституційного Суду України, окремі положення судових рішень Верховного Суду України, тощо [67, с. 15].

На схоже звертає увагу і Л.М. Ніколенко, зазначаючи що наразі посилюються процеси конвергенції, коли в країнах англосаксонського права зростає роль статутного права, в той час як у країнах романо-германської правової системи зростає роль судової практики [94, с. 64].

В.В. Ільков, цитуючи роботу С. Шевчука, зазначає позицію науковця про прецеденту важливість практики ЄСПЛ у цьому контексті, що базується на “принципі ієрархії юрисдикцій - Європейському суду з прав людини належить найвища юрисдикція у галузі судового захисту прав та свобод людини” [77, ст. 396].

Що ж стосується ієрархічності саме практики ЄСПЛ як доказу прецедентності, то можна звернути увагу, що рішення ЄСПЛ повинні виконуватись в Україні згідно з нормами Закону, а у деяких випадках як, наприклад, встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною (ЄСПЛ), порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, суди можуть переглядати судові рішення у зв'язку із виключними обставинами [172, ст. 423].

Хоч ці механізми стосуються конкретних справ з тими ж учасниками провадження, а не як у випадку з прецедентом, який стосується схожих справ з іншими учасниками, сам факт того, що національні суди можуть переглядати попередні рішення у зв'язку із прийняття Європейським судом

з прав людини протилежного висновку, свідчить про певну ієрархічну значимість Суду. Вітчизняні суди не переглядали б свої остаточні рішення, якби рішення ЄСПЛ не мало ієрархічної ваги, незважаючи на свою наднаціональну судову природу. Окрім цього, завжди залишається актуальною норма ст. 17 Закону, яка передбачає, що практика ЄСПЛ є в тому числі джерелом земельного права та аналогічні норми процесуальних кодексів [11, с. 19].

Усе вищезазначене свідчить, що хоч Україна традиційно вважається юрисдикцією, яка не визнає судової нормотворчості, судова практика відіграє важливу роль. Вітчизняна судова практика містить певні прецедентні риси, а практика ЄСПЛ має ієрархічно-юридичну вагу навіть в межах української правової системи.

Важливим для аналізу питання ролі практики ЄСПЛ є також досвід іноземних країн. Так, наприклад, видається доречним розглянути Human Rights Act, що був прийнятий у 1998 році у Великій Британії. Як передбачено самим актом, він направлений на забезпечення більш ефективного впровадження прав і свобод, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини. Британські нормотворці хоч і не встановили, що практика Європейського суду з прав людини є джерелом права у Сполученому Королівстві, але передбачали, що суди, вирішуючи спір, що стосується гарантованого Конвенцією права, повинні брати до уваги рішення, ухвалу, декларацію або консультативну думку Європейського суду з прав людини [8]. Аналогічна норма передбачена у ірландському законодавстві [6]. Незважаючи на те, що обидві ці юрисдикції належать до країн прецедентного права, вони вибрали більш консервативний підхід, аніж Україна, яка не просто зобов'язала суди враховувати правові позиції ЄСПЛ, а й також визнала їх безпосередньо джерелом в тому числі земельного права.

Додатково можна звернути увагу на досвід держав, що належать до групи країн так званого континентального права. Наприклад, Конституцією Іспанії передбачено доволі загальне твердження: “Положення, що стосуються основних прав і свобод, визнаних Конституцією, тлумачаться у відповідності до Загальної декларації прав людини та міжнародних договорів і угод з цих питань, ратифікованих Іспанією” [19]. Конвенція підпадає під категорію “міжнародних договорів”, але Конституція не містить прямих згадок Конвенції чи практики Суду. У той же час Конституція передбачає примат міжнародного права над національним. Luis Lopez Guerra звертає увагу на секцію 96, якою передбачено, що міжнародні конвенції - частина внутрішнього законодавства і вони не потребують окремої імплементації у національне законодавство, щоб бути чинними [7].

Що ж стосується саме ролі практики ЄСПЛ в Іспанії, то вчений зазначає, що у даному випадку має місце принцип подвійного відсилання (“double renvoi”), оскільки Конституція фактично при трактуванні конституційних прав та свобод відсилає до Конвенції як міжнародного договору, а Конвенція у свою чергу трактується з урахуванням позиції Європейського суду з прав людини [13, с. 102]. У зв’язку з цим Luis Lopez Guerra наголошує, що практика ЄСПЛ “має негайну обов’язкову силу в іспанському правопорядку” [7, с. 2-3]. З аналогічною позицією виступає Aida Torres Perez, яка прийшла до висновку, що хоч зобов’язуюча сила практики ЄСПЛ є досі предметом дискурсу, наразі склалась тенденція, що судам “потрібно дотримуватися практики ЄСПЛ” [16, с. 161].

Важливою для аналізу буде також ситуація у Німеччині, де традиційно судова практика відіграє значно меншу роль, аніж нормативно-правові акти. Конституційний суд Німеччини передбачає обмежену правову силу практики ЄСПЛ [13, с. 103]. Так, наприклад, відповідно до Ухвали Федерального конституційного суду Німеччини від 14 жовтня 2004 року

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод має правову природу федерального законодавства і береться до уваги при інтерпретації національного законодавства. Конституційний суд наголосив: “Конвенція та практика Європейського суду з прав людини слугують орієнтирами для тлумачення при визначенні змісту й обсягу основних прав за умови, що це не обмежує й не знижує рівень захисту основних прав, гарантований Основним Законом, чого Конвенція не має на меті” [10, п. 32].

Водночас місцеві суди можуть не брати до уваги Конвенцію або позицію ЄСПЛ при тлумаченні законодавства, якщо рішення Європейського суду з прав людини “явно суперечить положенням закону чи конституційним нормам і, зокрема, основним правам третіх осіб”. Конституційний суд Німеччини також передбачив, що означає “брати до уваги” та механізм використання практики ЄСПЛ: “‘Брати до уваги’ означає визнавати вимоги Конвенції в тлумаченні Суду в Страсбурзі та застосовувати їх до конкретної справи настільки, наскільки таке застосування не порушує норм вищої юридичної сили, зокрема конституційного права”. Конституційний суд передбачив, що місцеві суди повинні як мінімум розглянути та проаналізувати позицію ЄСПЛ, а у випадку, якщо фактичні обставини поточної справи та справи, розглянутої ЄСПЛ, різняться, місцевий суд “зобов’язаний з’ясувати, у чому саме полягало конкретне порушення Конвенції, встановлене Судом у Страсбурзі, і чому зміна фактичної основи перешкоджає застосуванню рішення Суду в Страсбурзі до даної справи” [10, п. 62].

Отже, як країни так званої англо-саксонської, так і романо-германської системи права зазвичай обирають консервативний підхід при встановленні ролі практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного чи іншого права. Практика Суду враховується місцевими судами, але зазвичай не визнається джерелом права безпосередньо у законодавстві. Передбачена ст. 17 Закону норма, що практика ЄСПЛ – це джерело в тому числі

земельного права, відрізняє законодавчо встановлену роль практики в Україні від деяких іноземних держав.

Що стосується доктринальних позицій вітчизняних науковців з приводу ролі практики ЄСПЛ, Т.О. Коваленко вважає, що практику ЄСПЛ можна вважати прецедентом особливого роду, а саме інтерпретаційно-правовим прецедентом, що в доктрині означає “акт казуального офіційного роз’яснення органом державної влади змісту правової норми, що набуває загальнообов’язкового характеру при з’ясуванні цієї норми у всіх наступних випадках її застосування іншими органами” [86, с. 83-84].

Із схожою точкою зору виступив Р.Б. Сабодаш, який зазначив, що практика ЄСПЛ - “особлива форма прецеденту, створювана наднаціональним органом і обов’язкова для самого наднаціонального органу та держав-учасниць Конвенції, а також держав, що перебувають під юрисдикцією держав-учасниць Конвенції” [150, с. 144]. Л.М. Ніколенко зазначає, що практика Європейського суду з прав людини “використовується як прецеденти, які українські суди повинні застосовувати при розгляді власних справ” [94, с. 66]. Л.І. Каленіченко та Д.В. Слинко, наголошували, що практика ЄСПЛ є “обов’язковою для вирішення аналогічних справ” [82, с. 27]. В.А. Ватрас теж наголошує, що практика ЄСПЛ це фактично прецедентне право [61, с. 405].

Відстоюючи протилежну позицію, А.М. Іваницький вважає рішення ЄСПЛ не класичними прецедентами, а «єдиним джерелом динамічного тлумачення Конвенції», а також специфічним джерелом права, яке не належить ні до правових норм, що мають об’єктивне вираження у нормативно-правовому акті, ні до прецеденту [73, с. 26].

П. Пушкар та Р. Бабанли сходяться на думці, що практика ЄСПЛ хоч і не є прецедентом у класичному розумінні, що притаманне англосаксонській правовій системі, але є “переконливим прецедентом, тобто відображають певну правову тенденцію розвитку практики Суду, або так

званий *orientierungswirkung*, прецедентну значимість таких рішень для формування сталої практики” [58].

Не погоджуючись із точкою зору, що практика ЄСПЛ в Україні є переконливим прецедентом, варто зазначити, що характерною рисою переконливого прецеденту є його необов’язковість, незважаючи на певну авторитетну вагу та його роль як орієнтира для місцевого суду [100, с. 50]. Розглядати практику ЄСПЛ як переконливий прецедент мало б сенс, якби законодавство України було б сформульовано інакше, а саме як, наприклад, у Великій Британії або Ірландії, де вказано, що суди “враховують” практику Європейського суду з прав людини. В Україні же Законом прямо передбачено, що практика ЄСПЛ є джерелом в тому числі земельного права. Ці приписи можуть недооцінювати через загальний характер конвенційних норм, що захищають права землекористувачів, а також через проблеми із визначенням місця практики ЄСПЛ у системі джерел земельного права, але вони є істотним аргументом проти позиції, що практика ЄСПЛ - лише переконливий прецедент.

Більше того, у разі неврахування українськими судами при вирішенні земельного спору правової позиції ЄСПЛ - учасник земельних правовідносин може звернутись із скаргою до Суду, що, ймовірно, призведе до задоволення скарги, що теж ускладнює можливість розглядати ці рішення лише як переконливий прецедент.

Отже, зважаючи на усе вищезазначене, можна прийти до висновку, що обраний українським парламентом на початку 2000-х років шлях спричинив ситуацію, яка відрізняється від поширеного у інших країнах підходу, коли мова йде про роль практики Європейського суду з прав людини у земельному праві. Закон прямо передбачає, що практика ЄСПЛ є джерелом в тому числі земельного права України, а тому не можна розглядати практику Суду лише як засіб тлумачення Конвенції, оскільки у межах своєї діяльності ЄСПЛ фактично сам створює нові правила та обов’язки.

Останні тенденції в українському судочинстві та ставленні законодавця навіть до місцевої судової практики свідчать про зростання важливості останньої. Практика ЄСПЛ містить фундаментальні риси, притаманні класичному судовому прецеденту країн загального права, зокрема структура рішень ЄСПЛ свідчить про наявність *ratio decidendi*, а також простежується певна ієрархічність рішень та практики ЄСПЛ загалом. Усе це дає підстави вважати, що практика ЄСПЛ в межах української правової системи може розглядатись як особливий вид прецедента. Точка зору, що практика ЄСПЛ є переконливим прецедентом, видавалась би більш вагомою, якби не ст. 17 Закону та відповідні норми процесуальних кодексів, що передбачають практику ЄСПЛ джерелом земельного права та зобов'язують суди використовувати її при вирішенні земельних спорів. Саме тому найбільш обґрунтованою видається позиція, що практика Суду це створюваний наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовий прецедент, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішення земельних спорів в Україні.

Окремої уваги також заслуговує питання місця практики ЄСПЛ у ієрархії джерел земельного права. Цей нюанс відіграє значну роль, оскільки вага того чи іншого джерела права може кардинально змінити рішення у земельному спорі. Без чіткого розуміння відповіді на це питання визначення сили аргументу конкретного учасника земельного спору істотно ускладнюється. Українське законодавство не дає чіткої відповіді на це запитання. Як уже зазначалось раніше, Земельний кодекс України передбачає, що земельні відносини регулюються Конституцією України, цим Кодексом, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами [72, ст. 3]. Цивільний процесуальний кодекс України встановлює, що суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких

надана Верховною Радою України. Ч. 4 ст. 10 окремо передбачає, що суди застосовують також Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [172, ч. 2, ст. 10]. Водночас ні структура зазначених законодавчих приписів, ні їхній зміст не дають зрозуміти, яке саме місце займає практика ЄСПЛ у системі джерел земельного права України.

У даному контексті важливим є приписи законодавства, які передбачають примат міжнародного права над національним. Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, що ратифіковані парламентом, є частиною законодавства України [89, ст. 9]. Аналогічне також передбачене Законом України «Про міжнародні договори України». Окрім цього, ч. 2 ст. 19 закону передбачає, що якщо міжнародним договором, який набрав чинність в Україні у зв'язку із його ратифікацією, встановлено інші правила, аніж ті, що передбачені відповідним актом законодавства України, то застосовуються правила, що передбачені відповідним міжнародним договором [134, ч. 2, ст. 19].

У цьому контексті теж важливим є Закон України «Про правотворчу діяльність», у статті 19 якого передбачено юридичну силу та ієрархію нормативно-правових актів. Цим законом встановлено, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, займають друге місце в ієрархії відразу після Конституції України та мають вищу юридичну силу, аніж закони, постанови Верховної Ради України, постанови уряду, накази міністерств та інші нормативно-правові акти [136, ст. 19].

Земельний кодекс України не містить подібних положень, але вони передбачені Цивільним кодексом України, а саме ч. 2 ст. 10, який встановлює, що у разі відмінності положень внутрішнього законодавства чи міжнародного договору, для регулювання цивільних правовідносин використовується міжнародний договір [171, ч. 2, ст. 10]. Зважаючи на принцип вищої юридичної сили міжнародного законодавства над

національним, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод має вищу юридичну силу під час вирішення земельних спорів, якщо норми внутрішнього законодавства порушують її, незалежно від того, що норми Конвенції носять зазвичай загальний характер.

Що стосується практики Європейського суду з прав людини, то вона - невід'ємна частина Конвенції. Як уже зазначалось, практика Суду розвиває приписи Конвенції, тлумачить її в контексті практичних ситуацій та створює нові правила. Норми Конвенції без ЄСПЛ не були б уніфіковано розтлумачені та не мали б особливого сенсу, оскільки їх тлумачили б суди кожної конкретної держави-учасниці по-різному. Зважаючи на ціль гарантувати однаково високі стандарти земельних та інших прав людини на території майже усього європейського континенту, існування окремої судової інституції є обґрунтованим та необхідним. Водночас Європейський суд з прав людини просто не виник би без Конвенції, оскільки не було б нормативної основи для його створення та функціонування.

У цьому контексті В.Д. Юрчишин вважає, що практика ЄСПЛ існує у єдності з приписами Конвенції і як джерело права її слід розмістити поряд із ратифікованими парламентом міжнародними договорами [174, с. 52]. Аналогічна позиція і у А.М. Іваницького, який вважає практику ЄСПЛ та Конвенцію - "цілісним "живим організмом", що застосовуються разом [73, с. 27].

Зважаючи на вищезазначене, практика ЄСПЛ як джерело права нерозривно пов'язана із ратифікованим українським парламентом міжнародним договором - Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, яка має вищу юридичну силу, аніж українське земельне законодавство. У зв'язку з цим практика ЄСПЛ не може займати ні вище, ні нижче місце, аніж сама Конвенція, а тому у разі суперечності норм українського земельного законодавства Конвенції чи правовим позиціям ЄСПЛ, останні мають вищу юридичну силу і суди при вирішенні

земельних спорів та аналізі різних джерел права мають віддавати перевагу саме практиці ЄСПЛ, якщо норми національного законодавства порушують фундаментальні права землевласників чи землекористувачів. Саме тому практика ЄСПЛ при вирішенні земельних спорів повинна займати те ж місце у ієрархії джерел земельного права, що і Конвенція.

Зважаючи на поточний стан теоретико-правових напрацювань, можна стверджувати, що фундаментальною проблемою застосування практики ЄСПЛ як джерела земельного права є до певної пори відсутність, а згодом вузька спрямованість теоретико-методичних досліджень її застосування. Український парламент, передбачивши ст. 17 Закону, що практика Суду - джерело права, залишив істотну невизначеність щодо механізму застосування практики ЄСПЛ. Зважаючи на те, що в Україні судова практика не була джерелом земельного права і досі офіційно її роль залишається незмінною, а фундаментальне джерело права - це нормативно-правові акти, впровадження рішень та ухвал ЄСПЛ як джерела права було кроком, якому бракувала попередня доктринально-методична підготовка. Подібна різка зміна ставлення до практики потребувала її дослідження на теоретичному рівні, що не було зроблено належним чином, оскільки з моменту прийняття Закону пройшло уже 20 років, а дослідження на цю тему почали переважно здійснюватись лише в останні десять років. Ця ситуація призвела до низки проблем на практиці, зокрема невикористання практики ЄСПЛ, неврахування стандартів Суду при вирішенні земельних спорів, тощо.

У науковій спільноті також має місце підхід до вирішення проблеми ігнорування практики Суду шляхом встановлення додаткових премій для заохочення тих суддів, які системно використовують практику ЄСПЛ при вирішенні спорів [69, с. 12]. Водночас такий підхід не видається коректним, оскільки може сприяти “ритуальному” використанню практики ЄСПЛ. Судді використовують Земельний кодекс України чи інший релевантний

нормативно-правовий акт при вирішенні земельних спорів не через додаткові премії, а тому що у них є внутрішнє переконання, що саме це відповідатиме принципу верховенства права, справедливості та їхній правовій культурі. Вирішення проблеми несистемного використання практики ЄСПЛ видається можливим не через матеріально-заохочувальні механізми, а шляхом подальших теоретичних досліджень, популяризації останніх доктринальних здобутків та впровадження їх у освітній процес з метою зміни правової культури на фундаментальному рівні.

Підготовка відповідних спеціалістів (суддів, адвокатів та інших правників) у закладах вищої освіти повинна була відбуватись з урахуванням важливості практики ЄСПЛ та із чіткою, наскільки це можливо для юридичної науки, теоретичною основою, що досі не було зроблено, оскільки, як показують результати аналізу, велика кількість навчальних посібників та підручників із земельного права або ігнорують практику Суду, або досліджують її опосередковано. С.Б. Цебенко та С.А. Красько наголошують на проблемі доступності практики ЄСПЛ та вихованні культури її застосування, зважаючи на те, що застосування практики Суду як джерела права вимагає не просто обізнаності з певними рішеннями ЄСПЛ, а й знання понятійно-категоріального апарату, розуміння конвенційної системи захисту та “обізнаності з основними концепціями, принципами тлумачення Конвенції з урахуванням всього масиву практики ЄСПЛ” [170, с. 46].

Позитивним фактором є зростання кількості навчальних дисциплін, що стосуються захисту прав у Європейському суді з прав людини, які запроваджуються для студентів-правників вітчизняних університетів, зокрема:

- навчальна дисципліна "Конвенційний захист цивільних прав" Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова [66];

- навчальний курс "Цивільні права у практиці Європейського суду з прав людини" Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка [151];
- дисципліна "Права людини у практиці Європейського суду з прав людини" Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького [75];
- навчальна дисципліна "Діяльність та рішення Європейського суду з прав людини" Карпатського університету імені Августина Волошина [144];
- навчальна дисципліна "Міжнародний захист прав людини" Національної академії внутрішніх справ [147];
- навчальна дисципліна "Захист особи в Європейському суді з прав людини (практика ЄСПЛ)" у Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського [146];
- навчальна дисципліна "Практика ЄСПЛ" Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка [148];
- навчальна дисципліна "Європейська конвенція з прав людини та практика її застосування" Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого [145]; тощо.

Водночас, незважаючи на зростання кількості таких навчальних дисциплін, вони зазвичай носять загальний характер, а не стосуються безпосередньо проблематики земельного права.

Імплементация у національне законодавство механізму, згідно з яким практика певної судової установи стає джерелом земельного права, за умов, коли донедавна судова практика не відігравала такої ролі, не могла відбутися без чіткої законодавчої регламентації, методичних роз'яснень та доктринальних досліджень. Як показують результати дослідження, вчасно ці заходи не були реалізовані.

Методичні рекомендації носили теж запізнілий або обмежений характер. Більшість методичних рекомендацій здійснювалась судовою гілкою влади. Так, зокрема, Вищий адміністративний суд України видавав інформаційні листи, якими інформував апеляційні адміністративні суди про набуття тими чи іншими рішення ЄСПЛ статусу остаточних, зокрема лист від 07 лютого 2012 року № 346/11/13-12 [78]. Схожим листом від 19 вересня 2013 року № 1277/12/13-13 Вищий адміністративний суд України надсилав судам нижчих інстанцій копію стислого викладу рішення у справі "Гарнага проти України" [80].

Ситуація із належною імплементацією практики ЄСПЛ в українську правову систему також ускладнюється через використання шаблонів правових позицій. Як свідчить статистика із аналітичного звіту Громадської організації "Інститут прикладних гуманітарних досліджень", вітчизняні судді зазвичай тяжіють до використання стандартних повторюваних формулювань при вирішенні судових справ [60, с. 31-32]. Саме по собі використання шаблонів не є проблемою, якщо воно здійснюється у доречний спосіб. Такий підхід може бути виправданим зважаючи на те, що багато справ носять однотипний характер. Зазвичай подібне стосується адміністративних спорів (податкових справ, позовів щодо призначення пенсій, тощо), але у сфері земельного права теж є подібні повторювані ситуації. Водночас формальне та механічне використання шаблонів чи запозичення однакових формулювань правових позицій може призвести до перенесення правових позицій із рішень у релевантних спорах до нерелевантних, здійснене без розуміння контексту первинного рішення чи ухвали Суду або в принципі до посилань на рішення суду, які не є джерелом права в Україні.

Наприклад, у 2014 році Вищий адміністративний суд України направив головам апеляційних адміністративних судів Інформаційний лист №1601/11/10/14-14, в якому суд фактично роз'яснив різницю між

Європейським судом справедливості (надалі - ЄСС”) та Європейським судом з прав людини. У інформаційному листі вказано, що слід розрізняти практику ЄСПЛ, чия юрисдикція поширюється на всі держави, що є членами Ради Європи, та практику Європейського суду справедливості, який є судовою інституцією Європейського Союзу, до якого Україна не належить. Незважаючи на те, що Вищий адміністративний суд України допустив, що за деяких обставин практика Європейського суду справедливості може бути врахована вітчизняними судами як “аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи Європейського Союзу, однак не як правова основа (джерело права) врегулювання відносин, стосовно яких виник спір”. Подібне роз’яснення не було безпідставним, оскільки у листі було наголошено, що проблема була помічена на практиці - деякі адміністративні суди у своїх рішеннях робили посилання на рішення ЄСС у справі *Yvonne Van Duyn v Home Office* [79].

Так, наприклад, у постанові Львівського апеляційного суду від 26 грудня 2022 року у справі № 466/9579/18, що стосувалась витребування з приватної власності в державну власність земельних ділянок, вітчизняний суд цитує правову позицію з цього рішення щодо принципу юридичної визначеності як рішення ЄСПЛ: “Крім того, Європейський суд з прав людини у своєму рішення по справі «*Yvonne van Duyn v. Home Office*» зазначив що: «принцип юридичної визначеності означає, що зацікавлені особи повинні мати змогу покладатися на зобов’язання, взяті державою, навіть якщо такі зобов’язання містяться в законодавчому акті, який загалом не має автоматичної прямої дії». Відповідне посилання здійснювалось як логічне продовження концепції “юридичної визначеності” як складової “належного урядування” ЄСПЛ [126].

Вищезазначене цитування повторювалось в низці інших судових рішень у не земельних спорах, зокрема у рішенні Окружного адміністративного суду міста Києва від 25 листопада 2021 року у справі № 640/18085/21 [143] та у рішенні Одеського окружного адміністративного суду від 17 липня 2018 року у справі № 815/2942/18 [142].

Згодом методичну діяльність почав здійснювати Верховний Суд, який регулярно публікує огляди рішень Європейського суду з прав людини, які включають як справи проти України, так і проти інших держав. Верховний Суд здійснює аналіз обставин справи та оцінку справи Суду та не обмежується виключно рішеннями, а й бере до уваги ухвали [95]. Також за домовленістю між Радою Європи, Верховним Судом та Європейським судом з прав людини здійснюється переклад посібників із практики застосування Судом норм Конвенції, які хоч носять менш деталізований аналіз конкретних рішень, аніж огляди практики Верховним Судом, але все одно мають важливе практичне значення для розвитку як доктрини, так і правозастосовної практики правових позицій Європейського суду з прав людини [102, с. 2]. Водночас варто все ж звернути увагу, що ці методичні рекомендації почали з'являтися лише у 2010-х роках, а більш систематична робота почала вестись за останні 10 років, в той час як Закон був прийнятий у 2006 році. Окрім цього, практична цінність методичних рекомендацій зазвичай обмежена у випадку недостатніх доктринальних досліджень цієї теми.

Отже, зважаючи на все вищезазначене, можна стверджувати, що практика ЄСПЛ є створюваним наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовим прецедентом, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішенні земельних спорів в Україні. Практика Суду є невід'ємною частиною Конвенції, а тому, зважаючи на примат міжнародного права над національним, займає те ж місце в ієрархії джерел

земельного права, що і Конвенція – вище законів України та інших нормативно-правових актів, але нижче Конституції України.

1.3. Законодавче визнання практики ЄСПЛ як джерела земельного права України

За результатами уже здійсненого аналізу можна стверджувати, що з точки зору доктрини земельного права практика Європейського суду з прав людини є джерелом земельного права України і займає високе місце у системі джерел, зважаючи на її взаємозалежну природу з Конвенцією. Аналізуючи судову практику українських судів щодо земельних спорів, можна виявити тисячі судових рішень, у межах яких цитувались правові позиції ЄСПЛ [104], [105], [107], [115], [120], [121], [122]. Незважаючи на те, що практика Європейського суду з прав людини є таким важливим джерелом земельного права, поточний стан законодавства не завжди забезпечує правову визначеність з цього приводу, а також не відповідає на фундаментальне питання щодо змісту поняття “практики ЄСПЛ”.

Одним із основних законів, який врегульовує питання використання рішень Суду в Україні, є Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”. Згідно зі ст. 17 Закону: “Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права” [128, ст. 17]. У цьому контексті відразу виникає питання, що саме має на увазі законодавець. Українські парламентарі у ст. 1 цього ж Закону визначили зміст поняття “Конвенція”, під яким розуміється Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [128, ст. 1].

Водночас ситуація із змістом поняття “практика Суду” є значно складнішою. Закон чітко у тій же ст. 1 визначає, що Суд - це Європейський суд з прав людини, а “практика Суду” - практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини [128, ст. 1]. У зв'язку із цим визначенням виникає кілька питань, які варті аналізу.

Перш за все, Закон не передбачає дефініції поняття “практика Європейського суду з прав людини”, що є складовою визначення “практика Суду”. У межах Закону є лише опосередковані ознаки, що свідчать про те, що саме міг мати на увазі законодавець під “практикою Європейського суду з прав людини”. Стаття 18 Закону передбачає порядок посилання на Конвенцію та практику Суду. У ч. 2 ст. 18 Закону зазначено, що: “Для цілей посилання на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії суди використовують переклади текстів рішень Суду та ухвал Комісії (далі - переклад), надруковані у виданні, передбаченому в статті 6 цього Закону” [128, ст. 18]. Відповідно Закон не містить прямого визначення цих категорій, але є підстави вважати, що під “практикою Європейського суду з прав людини” український парламент мав на увазі рішення та ухвали ЄСПЛ, а під “практикою Європейської комісії з прав людини” - її ухвали.

Аналогічна ситуація склалась і з іншими нормативно-правовими актами, які визначають практику ЄСПЛ як джерело права при вирішенні в тому числі земельних спорів. Так, наприклад, згідно з ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України (надалі - “ЦПК України”) суди застосовують при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини як джерело права [172, ч. 4, ст. 10]. Аналогічна норма міститься у ч. 4 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (надалі - “ГПК України”) [64, ч. 4, ст. 11]. Дещо схожа за суттю, але інша за об’єктивним вираженням є норма, передбачена ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України (надалі - “КАС України”), а саме, що вітчизняні суди застосовують принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини [87, ч. 2, ст. 6]. Жоден із вищезазначених процесуальних кодексів не визначає, що саме мається на увазі під “практикою ЄСПЛ”, що є важливим нюансом для належного правозастосування.

Фундаментальною вимогою до законодавства є юридична визначеність. Закон, який передбачає, що певна сукупність документів уповноваженої інституції є джерелом права в Україні, повинен точно визначати обсяг чи тип документів або рішень, які приймаються цією інституцією, що будуть таким джерелом права. Зворотна ситуація створює ситуації правової невизначеності, яка не сприяє захисту земельних чи будь-яких інших прав людини, що є головним обов'язком держави.

Проблемою поточного стану законодавства з цього приводу є те, що фактично Закон навіть з урахуванням контексту статті 18 не відповідає повністю на питання, що саме мається на увазі під “практикою Європейського суду з прав людини”. Стаття 18 носить назву “Порядок посилання на Конвенцію та практику Суду”. Перша частина цієї статті стосується посилання на Конвенцію, в той час як решта частин стосуються посилань “на Рішення та ухвали Суду та на ухвали Комісії”. За таких обставин логічно було б припустити, що саме це “рішення та ухвали Суду” і є “практикою ЄСПЛ”, але у такому разі виникає ситуація, яка повністю суперечить поточній дійсності, оскільки згідно зі ст. 1 поняття “Рішення” має вкрай обмежене змістове навантаження. Згідно із Законом «Рішення - це:

а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України;

в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України;

г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України» [128, ст. 1].

За такого трактування Закону практикою і відповідно джерелом земельного права можуть вважатись лише рішення ЄСПЛ, що були прийняті у справах проти України, що абсолютно не відображає реалії поточної правозастосовної ситуації. На даний момент у Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться тисячі судових рішень у земельних спорах, де вітчизняні суди посилаються на рішення у справах, що були на розгляді ЄСПЛ, але стосувались скарг проти інших держав. Наприклад, у контексті земельних спорів суди часто звертаються до правових позицій Суду у справах *Brumarescu v. Romania*, *Stretch v. the United Kingdom*, *Moskal v. Poland*, *Broniowski v. Poland*, *Hornsby v. Greece* та багато інших справ ЄСПЛ [104], [114], [119]. Так, наприклад, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 5 жовтня 2022 року у справі № 922/1830/19 щодо земельного спору зробила посилання на більш як п'ять рішень ЄСПЛ за участю інших країн [104]. Подібна ситуація не поодиноким є усталеною практикою.

Наразі невідомо чи мали на увазі законодавці, приймаючи Закон з таким формулюванням, що лише практика Суду у справах проти України буде джерелом земельного права, але зворотній підхід, який зараз є домінуючим при вирішенні земельних спорів, видається більш релевантним та логічним. Практика ЄСПЛ, як і практика будь-якого суду, який керується принципом правової визначеності та верховенства права, зазвичай уніфікована і безстороння, а тому позиція суду не залежить від країни, що є стороною у справі. Рішення у справах ЄСПЛ завжди містять посилання на попередню практику, а тому, наприклад, справа *Рисовський проти України*, у межах якої дуже широко описані вимоги до діяльності державних органів задля дотримання принципу “належного урядування”, базується у переважній більшості випадків на правових позиціях Суду у інших справах, зокрема *Beyeler v. Italy*, *Toscuta and Others v. Romania*, *Moskal v. Poland*, *Oneryildiz v. Turkey*, *Pincova and Pine v. the Czech Republic*, *Gashi v. Croatia*

та низці інших [156]. У випадку, коли уся практика взаємопов'язана, розвивалась поступово з року в рік та правова позиція у справі проти України базується на десятці інших справ, обмеження “практики ЄСПЛ” лише рішеннями у справах проти України, не має практичного змісту.

Аргументом на користь позиції, що “практикою ЄСПЛ” як джерелом земельного права України є лише рішення та ухвали, що винесені у справах проти України, є те, що рішення ЄСПЛ як особливий вид прецедентів, мали би бути схожими за фактичними обставинами, щоб застосовуватись як джерело права. У випадку, коли правова позиція Суду була описана у справі проти України, то ймовірність співпадіння фактичних обставин при вирішенні аналогічних спорів є вищою. У разі застосування правових позицій з інших справ проти інших країн ймовірність співпадіння фактичних обставин є істотно меншою.

Водночас такий підхід суперечить логіці самих рішень ЄСПЛ, які самоцитують правові позиції, зазначені у справах щодо інших юрисдикцій. Якщо Європейський суд з прав людини не вбачає проблеми у цитуванні справ проти Румунії, Італії, Польщі чи Туреччини при вирішенні спору проти України, незважаючи на різницю у фактичних обставинах, то і вітчизняні суди мають дотримуватись цього підходу, що і роблять уже неодноразово на практиці. Досвід застосування практики ЄСПЛ вітчизняними судами теж свідчить, що суди не надають надмірної уваги фактичним обставинам справи під час цитування правових позицій. Зважаючи на те, що одне судове рішення може містити посилання на більше десяти рішень ЄСПЛ, значне співпадіння фактичних обставин просто неможливе, а зазвичай співпадіння відбувається щодо суті порушення, а не конкретних обставин.

Так, наприклад, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 січня 2020 року у справі

№ 927/83/19, яка стосувалась визнання недійсним договору оренди землі, були процитовані наступні рішення Європейського суду з прав людини:

- у справі Рисовський проти України щодо невиконання державними органами рішення районної ради щодо передачі фермеру земельної ділянки у постійне користування, а також щодо невиконання публічною адміністрацією остаточного рішення суду, яке підтверджує це право;
- у справі Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland, яка стосувалась купівлі землі для забудови та порушення прав заявників через скасування дозволу на будівництво;
- у справі Щокін проти України, яка стосувалась податкового спору;
- у справі East/West Alliance Limited проти України щодо незаконного позбавлення підприємства права власності на літак [112].

Вищезазначені та багато інших рішень у справах ЄСПЛ, які були взяті до уваги касаційний судом, не можуть ідеально співпадати за фактичними обставинами з суттю спору, але правові позиції все одно мають значення для суду, а тому аргумент “прецедентної” схожості фактичних обставин справ на користь використання лише рішень у справах проти України не є релевантним.

За таких обставин з точки зору повноцінності аналізу правової позиції ЄСПЛ при вирішенні земельних спорів немає сенсу обмежуватись лише справами, що були ініційовані проти України, оскільки незважаючи на значну кількість скарг проти України існують також багато правових позицій ЄСПЛ, що важливі для земельно-правового регулювання і які водночас не використовувались в “українських” справах ЄСПЛ.

У контексті рішень та ухвал ЄСПЛ у справах проти інших держав додатковою проблемою є те, що наразі велика кількість рішень чи ухвал ЄСПЛ, які використовуються при вирішенні земельних спорів, не мають

офіційного перекладу. Відповідно до правила 34 [14] Регламенту Суду офіційними мовами в Суді є англійська та французька мови [141]. У зв'язку з цим Законом передбачено порядок посилання на практику ЄСПЛ. Згідно із ст. 6 та 18 Закону з метою посилання на практику ЄСПЛ чи ухвали Комісії суди використовують переклади, надруковані “спеціалізованим у питаннях практики Суду юридичним виданням, що має поширення у професійному середовищі правників” [128, ст. 6, ст. 18].

На даний момент на сайті Міністерства юстиції України розміщено сотні рішень ЄСПЛ у справах проти України [162]. Водночас якщо зважати на практику застосування рішень ЄСПЛ, то часто вітчизняні суди у процесі обґрунтування своєї позиції покладаються саме на рішення Суду у справах проти інших держав. Для прикладу:

- у постанові Великої Палати Верховного Суду від 05 жовтня 2022 року у справі № 922/1830/19, що стосувалась спору з ГУ Держгеокадастру у Харківській області, суд звертався до правових позицій ЄСПЛ у справах *Brumarescu v. Romania*, *Cossey v. the United Kingdom*, *Del Rio Prada v. Spain*, *Chapman v. the United Kingdom* та інших [104];
- у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 серпня 2022 року у справі № 912/1403/18, у межах якої, серед іншого, розглядалось питання визнання недійсним договору оренди землі, суд послався на наступні справи ЄСПЛ проти інших країн: *Broniowski v. Poland*, *Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*, *Levages Prestations Services v. France*, *Brualla Gomez de la Torre v. Spain* [116];
- у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 грудня 2020 року у справі № 905/1435/19 стосовно оренди земельної ділянки суд посилався на рішення Європейського суду з прав людини у справах *Beyeler v. Italy*,

Moskal V. Poland, Megadat.com S.r.l. v. Moldova, Lelas v. Croatia, Toscuta and Others v. Romania, тощо [117].

Рішення у вищезазначених справах Суду не мають офіційного перекладу українською мовою. Передбачені вище справи є лише невеликою частиною тих, що цитуються українськими судами при вирішенні земельних спорів. Законом також передбачено механізм використання практики ЄСПЛ у разі відсутності офіційного перекладу. У такому разі суди використовують оригінальний текст, а у разі мовних розбіжностей між оригіналом та перекладом - використовується оригінал. Також у ч. 5 ст. 18 Закону вказано, що у разі розбіжності між оригінальними текстами чи в разі потреби мовного тлумачення оригінального тексту використовується практика ЄСПЛ [128, ч. 5, ст. 18].

У цьому плані судова практика відповідає законодавству. Так, наприклад, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 листопада 2018 року у справі № 922/3408/15 щодо оскарження рішення виконавчого комітету сільської ради про передачу земельної ділянки у власність фізичної особи та визнання недійсним Державного акта на право приватної власності на землю, суд у відповідь на аргументи скажника про посилення на практику ЄСПЛ без перекладу зазначив, що відсутність українського перекладу “не є перешкодою для застосування судами того чи іншого рішення Європейського суду з прав людини, оскільки судова практика цього Суду є джерелом права відповідно”. Верховний Суд у цій справі звернувся до ст. 18 Закону, а також наголосив, що суди попередніх інстанцій коректно здійснили аналіз основоположних правових позицій Суду, зокрема щодо права на мирне володіння майном, легітимні очікування, принцип належного урядування, тощо. Вітчизняні судді звернули увагу, що вищезазначені принципи досліджуються науково-правовою спільнотою, а тому їхнє застосування за релевантного контексту є коректним [118].

У главі 5 “Прикінцеві положення” Закону також було наголошено, що Кабінету Міністрів України слід у разі необхідності вжити заходів щодо включення питань оволодіння практикою Суду до вимог професійного рівня окремих категорій суддів, а також прокурорів, адвокатів, нотаріусів, а також до програм первинної підготовки та підвищення кваліфікації суддів, а також інших категорій осіб, чия професійна діяльність пов’язана із правозастосуванням Конвенції чи практики ЄСПЛ [128].

Водночас Законом України “Про судоустрій і статус суддів” передбачені вимоги до кандидатів на посаду судді, серед яких є критерій віку (від 30 до 65 років), обов’язкова наявність юридичної освіти і стаж у сфері права не менше 5 років. Також вимогами до кандидатів є добросесність, компетентність та володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови [137, ст. 69]. Законом України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” передбачено, що єдиною державною мовою є українська мова [132, ч. 1, ст. 1].

Відповідно у зв’язку з цим склалась ситуація, коли вітчизняні суди фактично використовують практику Європейського суду з прав людини, що сформована не лише у межах справ проти України, як джерело земельного права, більшість таких рішень не мають офіційного перекладу на українську мову, а тому судді змушені використовувати оригінал. Водночас Законом України “Про судоустрій та статус суддів” перед кандидатами на посади суддів не ставиться вимоги володіти англійською чи французькою мовами - офіційними мовами Європейського суду з прав людини [137].

Зважаючи на складність термінології та професійно-юридичний стиль лексики, яка характерна практиці ЄСПЛ, ретельний аналіз та здатність до деталей зрозуміти суть використаної термінології або рішення ЄСПЛ навіть за відносно високого рівня знання англійської видається ускладненим. Відсутність законодавчої чіткості у питанні того, чи є практика ЄСПЛ у

справах проти інших держав джерелом земельного права України на рівні з практикою у справах проти України, а також відсутність офіційних перекладів багатьох рішень ЄСПЛ призводить до проблеми несистемного та непрофесійного перекладу судових рішень, створює ризики викривленого розуміння правової позиції.

Аналогічна ситуація і з державними службовцями, які зобов'язані враховувати практику Суду при регулюванні земельних правовідносин. Дійсно, український парламент прийняв Закон України “Про застосування англійської мови в Україні”, який зобов'язує велику частину державних службовців та інших посадовців володіти англійською мовою, але покладатись у цьому питанні на те, що усі державні службовці будуть володіти англійською мовою на достатньому рівні - це рішення, яке не гарантує позитивного результату, а на його реалізацію підуть багато років. Варто також брати до уваги, що рішення та ухвали ЄСПЛ у деяких випадках навіть не перекладені англійською, а опубліковані французькою мовою, а тому покладатись на досконале володіння відповідним суддею чи державним службовцем обома мовами для коректного застосування практики - це підхід із численними недоліками. Більше того, відповідний закон не регулює відносин у сфері судочинства, а також не передбачає вимоги володіти англійською мовою для суддів чи кандидатів на посади суддів [133].

Переклад практики Європейського суду з прав людини повинен здійснюватись системно та уніфіковано. Переклад термінології, що використовується, повинен теж враховувати контекст усієї справи. Ситуація, коли практика ЄСПЛ є джерелом земельного права в Україні, масово використовується у судових рішеннях судів навіть касаційної інстанції і водночас не є перекладеною на державну мову, є небажаною і не сприяє юридичній визначеності у державі. Враховуючи, що практика ЄСПЛ є особливим типом прецедентів і хоч правові позиції, основа обґрунтування

прийнятого рішення, є схожими у різних рішеннях, фактичні обставини справи та контекст застосування певної правової позиції Суду часто різні, що вимагає від національних судів аналізу повного тексту рішення, що зробити без знання мови оригіналу значно складніше.

Серед можливих рішень проблеми можна відзначити або зміну вимог до кандидатів у судді, або систематична робота державних органів з перекладу хоча б рішень, що найчастіше цитуються українськими судами під час вирішення земельних спорів. Перший варіант є менш ефективним, оскільки зобов'язати всіх суддів володіти іноземними мовами на такому рівні, щоб це дозволило їм професійно вільно перекладати складні юридичні тексти рішень та ухвал ЄСПЛ для використання релевантних правових позицій під час вирішення земельних спорів, видається вкрай складним завданням і малоефективним. Цей підхід вимагає значно більше адміністративних зусиль, більш ймовірно не призведе до успішного результату та буде суперечити логіці функціонального розподілу задач між відповідальними особами задля підвищення ефективності. Другий варіант є рекомендованим і видається значно кращим та системним рішенням. Хоч він і пов'язаний із необхідністю виділяти кошти на спеціалістів, які будуть цим займатись, але все ж видається більш доречним, оскільки у такому разі переклад буде відбуватись системно, з урахуванням попередніх рішень, а також з використанням однакової термінології. Такі переклади можна буде також централізовано класифікувати та систематизувати, що підвищуватиме доступність відповідних правових позицій для осіб, що будуть їх застосовувати.

Повертаючись до питання поняття “практики ЄСПЛ”, ситуація, коли практика вітчизняних судів та законодавство, яке є основою їх діяльності, неузгоджені, є проблематичною та небажаною для держави, у якій діє конституційний принцип верховенства права. Викликає питання також той факт, що Закон, який носить назву “Про виконання рішень та застосування

практики Європейського суду з прав людини” не передбачає визначення поняття “практика Європейського суду з прав людини”.

Водночас зазначена вище невизначеність законодавства щодо тлумачення поняття “практика Суду” є більш багатогранною і не обмежується лише спором щодо однієї із альтернатив: практика ЄСПЛ - це лише “рішення та ухвали ЄСПЛ” або лише “рішення Суду”, оскільки обсяг документів, які приймає Суд, є більшим. У цьому контексті аналіз міжнародного досвіду може бути корисним. Ст. 2 британського Human Rights Act передбачено наступне: “суд або трибунал, що розглядає питання, яке виникло у зв’язку з правом, гарантованим Конвенцією, повинен враховувати будь-яке: (а) рішення, ухвалу, декларацію або консультативну думку Європейського суду з прав людини; (b) висновок Комісії, наданий у звіті, прийнятому відповідно до статті 31 Конвенції; (c) рішення Комісії у зв’язку зі статтями 26 або 27(2) Конвенції; (d) рішення Комітету міністрів, ухвалене відповідно до статті 46 Конвенції - незалежно від часу їх ухвалення чи надання, настільки, наскільки, на думку суду або трибуналу, вони є релевантними до провадження, у межах якого виникло відповідне питання” [8, ст. 2].

Хоч британський Human Rights Act передбачає, що суди “повинні враховувати” рішення, ухвали, декларації або консультативні думки Європейського суду з прав людини і не розглядає за замовчуванням їх джерелом в тому числі земельного права, нормотворці деталізовано та чітко передбачають прийняті Судом, Комісією чи Комітетом акти, які слід брати до уваги.

Дійсно, ст. 47 Конвенції передбачено механізм прийняття Європейським судом з прав людини документів, правова природа яких в принципі ніяк не встановлена чи взагалі не згадується ні у Законі, ні у вітчизняних процесуальних кодексах, а саме консультативні висновки з

правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та відповідних Протоколів [88, ст. 47].

Ратифікований у 2017 році Протокол № 16 до Конвенції, зважаючи на розширення компетенції Суду щодо надання консультативних висновків та деталізацію механізму їх прийняття, призведе до зростання кількості консультативних висновків. Протоколом № 16 передбачено консультативні висновки, що відрізняються від тих, що визначені Конвенцією і які надаються на запит Комітету Міністрів [88, ст. 47]. Згідно з Протоколом № 16 вищі судові установи Високої Договірної Сторони можуть звернутися до Європейського суду з прав людини із запитом щодо надання консультативного висновку “з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї” [138, ч. 1, ст. 1].

Не можна ігнорувати той факт, що кількість цих консультативних висновків доволі мала (на даний момент Суд надав вісім консультативних висновків з моменту набуття чинності Протоколом №16), але і ними не варто нехтувати [3].

Окремо варто зазначити, що навіть за такої невеликої кількості консультативних висновків ЄСПЛ, уже зараз є висновки, що опосередковано стосуються земельних та екологічних питань. Так, наприклад, у 2022 році ЄСПЛ виніс консультативний висновок щодо різного ставлення до об'єднань землевласників, які існували на дату створення затвердженого муніципального мисливського об'єднання та об'єднань землевласників, створених після цієї дати. Висновок був наданий на запит вищої адміністративної судової установи - Державної ради Франції [2].

Проблема полягала в тому, що лише асоціації власників земель, які існували до дати створення АССА (мисливської організації) могли вийти з АССА, якщо вони об'єднували земельні ділянки площею, яка передбачена

законодавством. Якщо ж асоціації мають площу земель, яка відповідає цим вимогам, але водночас були створені після дати утворення АССА, то вони не можуть вийти з неї. Державна рада зазначила, що це питання стосується статті 14 Конвенції (щодо заборони дискримінації) та ст. 1 Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 року (надалі - “Перший Протокол”, “Протокол №1”) щодо права на майно. Державна рада наголосила, що подібна проблема “може потенційно стосуватися також інших держав-учасниць Конвенції, оскільки в кількох інших країнах також діє законодавство про полювання, подібне до французького” [2, п. 1-11].

Правова природа цього консультативного висновку очевидно відрізняється від рішень ЄСПЛ, оскільки у “резолютивній” частині висновку Суд не встановлює порушення чи відсутність порушення Конвенції, а радше зазначає фактори, які треба взяти до уваги при винесенні рішення, а також вказує національному суду напрямок для роздумів при прийнятті рішення у цій справі. Наприклад, ЄСПЛ вказав, що якщо національний суд прийде до висновку, що встановлення різних правил для суб’єктів, єдина різниця між якими - це дата їхнього створення, підпадає під ст. 14 Конвенції та ст. 1 Першого Протоколу, а ці особи “перебувають у аналогічному чи суттєво подібному становищі”, то національний суд для встановлення законності такого захисту повинен перевірити наступне:

- чи переслідував законодавець одну або кілька “легітимних цілей” таким заходом;
- чи закон відповідає вимогам законності у розумінні Першого Протоколу; і
- чи дотримано принципу пропорційності між цілями та засобами, які були використані [2].

ЄСПЛ також передбачив перелік факторів, які слід врахувати національному суду під час встановлення дотримання принципу “пропорційності” [2].

Дійсно, згідно зі ст. 5 Протоколу № 16 до Конвенції консультативні висновки не мають обов’язкової сили, але вони показують логіку ЄСПЛ з того чи іншого питання [138, ст. 5]. ЄСПЛ здійснює посилання на свої релевантні правові позиції, що теж може сприяти національним судам у вирішенні земельного спору згідно з нормами Конвенції. Реагування та врахування подібних висновків потенційно може допомогти запобігти багатьом проблемам, зокрема адміністративний ускладненням, що спричинені повторним розглядом судових справ за виключними обставинами, а також виплаті компенсацій заявникам, що є особливо складною задачею, зважаючи на поточні виклики для державного бюджету України.

Більше того, механізм консультативних висновків також був використаний українським Верховним Судом. У березні 2026 року ЄСПЛ опублікував перший консультативний висновок за зверненням Верховного Суду, який стосувався спору між монастирем української греко-католицької церкви та колишньою черницею щодо її права проживати у гуртожитку, що належить монастирю [3].

Окрім цього, Верховний Суд звернувся із ще одним запитом, який наразі знаходиться на розгляді ЄСПЛ, щодо надання консультативного висновку у податковій справі у січні 2026, а тому очевидним є той факт, що цей правовий інструмент з часом ставатиме лише більш важливим та поширеним [17].

Схожий до британського законодавчий підхід можна прослідкувати і в іншій країні загального права, а саме в Ірландії, де у 2003 році був прийнятий аналогічний британському Акт - European Convention on Human Rights Act. У ст. 4 цього акта передбачено, що місцеві суди, окрім положень

Конвенції, також повинні враховувати наступне: “(а) будь-яку декларацію, рішення, консультативний висновок чи судове рішення Європейського суду з прав людини, створеного згідно з Конвенцією, з будь-якого питання, щодо якого цей Суд має юрисдикцію; (b) будь-яке рішення чи висновок Європейської комісії з прав людини, створеної відповідно до Конвенції, з будь-якого питання, щодо якого вона мала юрисдикцію; (c) будь-яке рішення Комітету міністрів, створеного відповідно до Статуту Ради Європи, з будь-якого питання, щодо якого він має юрисдикцію; і суд під час тлумачення та застосування положень Конвенції зобов’язаний належним чином враховувати принципи, закладені в цих деклараціях, рішеннях, висновках і судових рішеннях” [6, ст. 4]. Ірландські нормотворці вибрали схожий підхід і також передбачили широкий список документів, що можуть прийматись Європейським судом з прав людини та які повинні враховуватись місцевими судами.

У вищезазначеному випадку вони також безпосередньо передбачили “консультативні висновки” як документи, що варто враховувати місцевим судам [6]. Що стосується запозичення та імплементації аналогічного правила у національну правову систему, то потрібно враховувати національну специфіку. У формулюваннях, які використовуються у відповідних документах Ірландії та Сполученого Королівства, мова йде про те, що потрібно “враховувати” / “брати до уваги” відповідні консультативні висновки [8], [6]. В Україні ж практика Суду визнається джерелом земельного права [128, ст. 17].

Український законодавець може обрати один із двох варіантів вирішення цієї колізії. Першим варіантом є просто внесення змін до визначення “практики Суду” у ст. 1 Закону або додавання нового визначення, яке передбачає “консультативні висновки” частиною “практики Європейського суду з прав людини”. Другий варіант може не

передбачати, що консультативні висновки є джерелом в тому числі земельного права в Україні.

Консультативні висновки як і рішення містять посилання на правові позиції та усталену практику ЄСПЛ, але сама природа цих висновків дає підстави сумніватись, що вони є “джерелом права”, оскільки Суд не встановлює наявності чи відсутності порушення, а вказує національним судам вектор подальшого аналізу та підкреслює фактори, що варто брати до уваги. Окрім цього, консультативні висновки не мають обов’язкової сили, а відносно невелика кількість консультативних висновків не дає достатнього матеріалу для наукового дослідження, щоб з впевненістю стверджувати, що цей новостворений механізм – джерело земельного права. Другий варіант вирішення цієї проблеми, а саме внесення змін до Закону, що консультативні висновки слід враховувати місцевими судами під час вирішення спорів, видається доречним. Саме тому ст. 17 Закону варто доповнити наступним: “Консультативні висновки не мають обов’язкової сили, але враховуються судами при вирішенні питань, що виникли у зв’язку із правами, гарантованими Конвенцією”. У такому разі законодавець передбачить механізм реалізації змін, що пов’язані із ратифікацією Протоколу № 16 у 2017 році, і відмежує ці висновки від решти практики ЄСПЛ, що є джерелом права.

Окремої уваги заслуговує ситуація з практикою Європейської комісії з прав людини (надалі - “Комісія”). Стаття 1 Закону передбачає, що “практика Суду”, яка є джерелом земельного права, це не лише практика ЄСПЛ, а й також практика Європейської комісії з прав людини [128, ст. 1]. Як уже зазначалось раніше, практика Комісії також повинна враховуватись і в Ірландії, і у Великій Британії [8], [6]. Незважаючи на те, що на відміну від консультативних висновків, практика Комісії прямо передбачена у Законі, вона не так часто цитується та досліджується як практика ЄСПЛ. На це водночас є закономірні причини.

Європейська комісія з прав людини припинила свою діяльність у зв'язку із реорганізацією конвенційної системи інституцій. У 1998 році дві установи, Європейський суд з прав людини та Європейська комісія з прав людини, були реорганізовані та в результаті був залишений лише ЄСПЛ. Як стверджують деякі науковці, “Комісія у 1954 та ЄСПЛ у 1959 дали життя Конвенції”, зважаючи на їхню практику, яка надала передбаченим Конвенцією правам реальний механізм захисту [56, с. 523-524].

Протягом певного часу Комісія відігравала важливу роль та була більш навантажена. Комісія розглядала питання прийнятності індивідуальних та міждержавних скарг, які згодом передавались для розгляду по суті Європейському суду з прав людини, що відбувалось не так часто, оскільки Комісія часто пропонувала мирне вирішення конфлікту у разі визнання скарги прийнятною. Заявники отримали право звертатись напряму до Європейського суду з прав людини лише згодом. Уже в кінці 1980-их років стало зрозуміло, що ЄСПЛ, який не функціонував на постійній основі, не встигає розглядати справи у розумний строк, зважаючи на їхній обсяг, що виріс з моменту первинного створення Суду [153, с. 172].

У подальшому обсяг справ, які були передані Європейському суду з прав людини, ще більше виріс. У 1955 році Комісія отримала лише 138 скарг, що можна легко пояснити маловідомістю нових інституцій, які сприймалися як “урочиста заява про спільні цінності, а не юридичний інструмент для фактичного використання в залі суду”. За 10 років кількість скарг виросла більше як удвічі, до 310. Однак, на певному етапі кількість скарг почала стрімко зростати. Наприклад, у 1988 році було подано більше 1000 скарг, у 1998 році їхні кількість виросла до майже 6000 скарг, а у 2008 році - більше 50 тисяч [4, с. 165].

Навіть кількість скарг станом на кінець 80-их років вийшла обтяжливою для такої багатоступеневої системи захисту прав, передбачених Конвенцією, оскільки розгляд справ міг займати 5-6 років, що

складно співвідноситься із розумним строком та реальним захистом прав осіб, що призвело до прийнятого наприкінці 1990-их років “Протоколу №11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини” (надалі - “Протокол №11”). Протокол №11 фактично передбачив, що Комісія та Суд, які до того працювали разом на нерегулярній основі, були замінені єдиний органом - Європейським судом з прав людини [153, с. 172-173].

Аналізуючи питання важливості практики Комісії, не можна ігнорувати той факт, що практика Суду та Комісії з часом розвиваються еволюційно. Ті правові позиції, які були зазначені у рішеннях навіть 1970-их років, значно відрізняються від правових позицій XXI століття, оскільки вони були фактично першими офіційними тлумаченнями норм Конвенції.

Окрім цього, треба також враховувати значне зростання кількісної ефективності Суду, оскільки згідно зі статистикою 2008 року 90% Судових рішень з моменту створення Суду у 1959 року припадають на період з 1998 по 2008 рік [4, с. 165]. За такої кількості відносно “нових” справ та рішень, увага професійних юристів та громадськості менш звернена на практику Комісії. Наразі майже немає доктринальних досліджень практики Європейської комісії з прав людини.

Додатково слід зазначити, що існує певна неузгодженість між Законом та деякими процесуальними кодексами, які теж передбачають, що практика ЄСПЛ - джерело в тому числі земельного права. Так, якщо Закон прямо передбачає практику Комісії - джерелом права, то ч. 4 ст. 11 ГПК України встановлено, що суди при розгляді справ застосовують як джерело права Конвенцію та практику ЄСПЛ [64, ч. 4, ст. 11]. Аналогічне формулювання використане і у ЦПК України [172]. У даному контексті може виникати колізія законодавства, оскільки фактично більш новий нормативно-правовий акт (ГПК України) регулює питання джерел права, що підлягають застосуванню, інакше, аніж попередній нормативно-правовий акт, а саме

Закон. Юридична сила обох нормативно-правових актів однакова, а тому для вирішення колізії міг би застосовуватись акт, що був прийнятий пізніше. Ця неузгодженість законодавства теж має бути виправлена, зважаючи на те, що практика Комісії хоч і не часто, але все ж цитується вітчизняними судами. Так, наприклад, наразі у Єдиному державному реєстрі судових рішень опубліковані сотні судових рішень касаційної інстанції, що були прийняті у порядку адміністративного, господарського або цивільного судочинства, стосувались земельних спорів і водночас в межах яких суд зазначав “Європейську комісію з прав людини”. Слід наголосити, що у великій кількості випадків Європейська комісія з прав людини згадується побічно, коли суд здійснює посилення на ст. 17 або 18 Закону [11, с. 17].

Так, наприклад, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 січня 2021 року у справі № 809/200/18 суд у п.30 вказав: “Відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" суди застосовують як джерело права при розгляді справ положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також практику Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини” [107, п. 30]. Аналогічні формулювання містяться у низці інших судових рішень, зокрема:

- у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17 січня 2024 року у справі № 904/9070/21 [113, п. 77];
- у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 25 травня 2022 року у справі № 620/1060/21 [108, п. 45]; тощо.

Водночас навіть за таких обставин, коли практика Комісії значно менша за кількісними показниками та зараз в принципі перестала

оновлюватись у зв'язку з реорганізацією кінця 90-х років, українські суди в тому числі касаційної інстанції час від часу все ж безпосередньо звертаються до позицій Комісії з тих чи інших питань у земельних спорах. Важливою у цьому контексті є справа *Zand v. Austria*. Так, наприклад, Касаційний цивільний суд Верховного Суду у своїй постанові у справі № 536/166/16-ц щодо скасування рішення органу місцевого самоврядування про надання дозволу на розробку проекту землеустрою, посилався на цю справу Комісії у контексті права на справедливий суд, що передбачене ст. 6 Конвенції [97, с. 80].

Ще одним прикладом використання практики Європейської комісії з прав людини як джерела права під час вирішення земельного спору є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 21 квітня 2021 року у справі № 200/10799/19-а. У межах цієї справи ФОП-позивач просив визнати незаконним рішення Маріупольської міської ради “Про поновлення строку оренди земельної ділянки фізичній особі-підприємцю”, яка передбачала відмову у поновленні строку оренди, дії міського голови протиправними та зобов'язати останнього підписати текст рішення ради щодо поновлення строку оренди землі на 5 років. Аналізуючи питання, чи цей спір є приватно-правовим або публічно-правовим, Верховний Суд, серед іншого, також звернувся до Конвенції та права на справедливий суд, що передбачено ст. 6 Конвенції. Суд зазначив: “У рішенні у справі «Занд проти Австрії» (заява № 7360/76, доповідь Європейської комісії з прав людини від 12.10.1978) висловлено думку, що термін «суд, встановлений законом» у статті 6 Конвенції передбачає «усю організаційну структуру судів, включно з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів». З огляду на це не вважається «судом, встановленим законом» орган, котрий, не маючи юрисдикції, судить осіб на підставі практики, не передбаченої законом.” За

результатом розгляду справи Верховний Суд залишив касаційну скаргу фізичної особи-підприємця без задоволення [109].

Доволі схожа ситуація також із рішеннями Комітету Міністрів, які згідно з британським Human Rights Act 1998 та аналогічним ірландським нормативно-правовим актом беруться до уваги судами під час вирішення питань, що стосуються конвенційних прав, якщо питання релевантне до провадження. В українському же Законі Комітет міністрів Ради Європи згадується рідко, зокрема у п. “д” ч. 2 ст. 13 Закону в контексті порядку здійснення заходів загального характеру, які спрямовані на вирішення системних причин спору, що виник [128, ст. 13]. Водночас варто зазначити, що рішення Комітету Міністрів зазвичай носять загальний, рекомендаційний характер, який не створює нових правил поведінки для держав, а радше наголошує на уже існуючих зобов’язаннях та необхідності виконувати рішення, а тому визнати такі рішення джерелом земельного права не видається можливим [1].

Відсутність чітких дефініцій та взаємоузгодженості законодавства є істотною проблемою, оскільки відсутність ясності встановлених правил призводить до їхнього нівелювання. Окрім цього, нерозуміння практичного змісту тих чи інших норм може призводити до того, що відбуваються часті помилки під час їхнього застосування.

Отже, незважаючи на поширеність використання практики Європейського суду з прав людини при вирішенні земельних спорів та регулюванні земельних правовідносин, наразі немає чіткого визначення поняття “практика Європейського суду з прав людини”. Конкретна дефініція не передбачена ні Законом України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”, ні процесуальними кодексами. Подібна ситуація створює стан правової невизначеності, яка недопустима, коли мова йде про визначення джерел земельного права в Україні. Закономірним видається рішення внести зміни

до Закону, передбачивши визначення “практики Європейського суду з прав людини”.

Додатковим можливим вирішенням може бути тлумачення Конституційного Суду України, який деталізує фундаментальну, але достатньо неконкретну статтю 17 Закону. У 2012 році низка народних депутатів України звернулись до Конституційного Суду України (надалі - “КСУ”) з проханням розтлумачити ст. 17 Закону, хоч це і робилось радше стосовно норм Кримінального процесуального кодексу України (в контексті питань “щодо порядку, підстав і строків тримання обвинувачених та підсудних під вартою”). Ухвалою КСУ від 28 березня 2012 року у справі № 2-11/2012 у відкритті провадження було відмовлено, оскільки суб’єкт права на конституційне подання не довів практичну необхідність у офіційному тлумаченні. Незважаючи на це, тлумачення Конституційним Судом України положень Закону, в тому числі ст. 17, з описаних раніше мотивів, видається важливим для земельного права України. Зважаючи на неоднозначність проблематики, нове конституційне звернення, обґрунтоване іншими мотивами, може бути розглянуте Конституційним Судом України [168].

Незважаючи на те, що проблема частково вирішується на практиці, оскільки вітчизняні суди при вирішенні земельних спорів фактично посилаються на рішення Європейського суду з прав людини незалежно від того, чи Україна була стороною провадження, проблема досі має місце та повинна бути вирішена або парламентом України, шляхом внесення відповідних змін до Закону та процесуальних кодексів, або Конституційним Судом України. Визначення поняття “практики Європейського суду з прав людини” повинно бути наступним: “Практика Європейського суду з прав людини - усі рішення та ухвали Європейського суду з прав людини, прийнятих у справах проти України чи інших держав”. Також ст. 17 Закону варто доповнити наступною нормою, яка визначає роль консультативних

висновків: “Консультативні висновки не мають обов’язкової сили, але враховуються судами при вирішенні питань, що виникли у зв’язку із правами, гарантованими Конвенцією”.

Окремо слід наголосити на застосуванні практики Європейської комісії з прав людини при регулюванні земельних правовідносин. Менший обсяг подібних правових позицій не має впливу на їхню правову природу, а тому суди та органи публічної адміністрації повинні зважати на них та використовувати як джерело право. Також проблемною є неузгодженість процесуальних кодексів та Закону щодо ролі практики Комісії, що спричиняє необхідність внесення відповідних змін до процесуальних кодексів, зокрема до ч. 4 ст. 11 ГПК України, ч. 4 ст. 10 ЦПК України, які варто викласти у новій редакції: “Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов’язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини і практику Європейської комісії з прав людини як джерело права”. Також варто внести аналогічні зміни до ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України та викласти її у новій редакції з урахуванням юридичної природи практики Європейської комісії з прав людини: “Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини та практики Європейської комісії з прав людини”.

Висновки до розділу I

1. Розкрито недоліки поточного стану доктринального дослідження теми практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права. Теоретичні дослідження переважно стосувались аналізу конкретних правових позицій Суду і не розглядали фундаментальні питання правової природи практики Суду, змісту основоположних понять, місця практики у системі джерел права, тощо.

2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визнає практику ЄСПЛ джерелом в тому числі земельного права. Водночас Закон не відповідає на низку важливих питань щодо змісту поняття «практика Європейського суду з прав людини», правової природи консультативних висновків, правил застосування практики Суду, тощо. Також існує неузгодженість між приписами процесуальних кодексів та Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» щодо ролі практики Європейської комісії з прав людини.

3. Запропоновано доктринальне визначення поняття «джерело земельного права», як офіційної форми зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель.

4. Зважаючи на приписи законодавства, а також те, що у процесі своєї діяльності Європейський суд з прав людини часто розширює зміст норм Конвенції та фактично створює нові загальнообов'язкові правила поведінки для суб'єктів земельних правовідносин, практику Суду запропоновано визнавати джерелом земельного права України (у його формально-правовому значенні). Обґрунтовано і практичну необхідність визнання практики ЄСПЛ джерелом земельного права України, зважаючи на фактичну ієрархічну роль Суду по відношенню до українських судів.

5. Запропоновано доктринальне визначення “практики ЄСПЛ” - це створений наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовий прецедент, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішення земельних спорів в Україні.

6. Визначено місце практики ЄСПЛ у системі джерел земельного права з урахуванням взаємозалежної юридичної природи Конвенції та практики ЄСПЛ. Практика Суду займає те ж місце у ієрархії джерел земельного права, що і Конвенція, а саме - нижче Конституції, але вище національного законодавства, якщо норми законодавства їй суперечать.

7. Запропоновано внести зміни до ст. 1 Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”, якими додати наступне визначення:

“Практика Європейського суду з прав людини включає усі рішення та ухвали Європейського суду з прав людини, прийняті у справах проти України чи інших держав”

8. Запропоновано внести зміни до ч. 4 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України, а також ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України та викласти їх у новій редакції з урахуванням юридичної природи практики Європейської комісії з прав людини:

“Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини і практику Європейської комісії з прав людини як джерело права”.

Запропоновано внести аналогічні зміни до ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України та викласти її у новій редакції з урахуванням правової природи практики Європейської комісії з прав

людини: *“Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини та практики Європейської комісії з прав людини”*

9. Правова природа консультативних висновків Європейського суду з прав людини передбачена Протоколом №16, який після ратифікації у 2017 році став частиною українського законодавства. Водночас для уніфікації законодавства та приведення до порядку норм Закону запропоновано внести відповідні зміни до ст. 17 Закону, додавши наступне: *“Консультативні висновки не мають обов’язкової сили, але враховуються судами при вирішенні питань, що виникли у зв’язку із правами, гарантованими Конвенцією”*.

10. Розкрито необхідність дотримання критерію «усталеної практики» при використанні правових позицій Європейського суду з прав людини. Незважаючи на обґрунтоване прагнення використовувати часто повторювані правові позиції, а також існування механізму «пілотних рішень» ЄСПЛ, нові правові позиції Суду також за деяких обставин можуть стати новою правовою нормою, яка підлягає застосуванню під час вирішення земельних спорів.

11. Розкрито проблемні питання прийняття Закону, яким практика ЄСПЛ передбачена джерелом земельного права. Суд у межах своєї діяльності змінює зміст конвенційних прав, розширює його та встановлює більш детальні зобов’язання для держав. Подібні прецедентні правові позиції стають частиною українського земельного законодавства без їх погодження парламентом. Водночас участь різних суддів у Європейському суді з прав людини, що створює баланс інтересів, прагнення України інтегруватись у європейську спільноту в тому числі у питанні стандартів прав і свобод людини, а також відносна стабільність практики ЄСПЛ мінімізує ці ризики.

12. Обґрунтовано пріоритетність системного вирішення проблеми необхідності застосування оригінальних текстів рішень, ухвал та інших документів Європейського суду з прав людини, а саме шляхом системного та уніфікованого перекладу таких документів у справах проти інших держав, а не шляхом встановлення обов'язку суддів, державних службовців та інших представників публічної адміністрації володіти англійською чи французькою мовами.

РОЗДІЛ II. ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄСПЛ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ СПОРІВ В УКРАЇНІ

У зв'язку із відсутністю комплексних досліджень практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права наразі наявна обмежена кількість класифікацій відповідних справ або правових позицій ЄСПЛ. Справи та правові позиції ЄСПЛ чи Комісії можливо класифікувати за різними критеріями.

Найпоширеніша класифікація справ, якої часто дотримується сам Європейський суд з прав людини, здійснюється залежно від статті Конвенції, яка була порушена (наприклад, справи щодо права на справедливий суд, права на ефективний засіб правового захисту, тощо). Подібна класифікація застосовується під час аналізу статистичних результатів діяльності ЄСПЛ [55]. Окрім цього, за джерелом правової позиції Суду можна виділити правові позиції, зазначені у рішенні Суду по суті, позиції з ухвали Суду про прийнятність, правові позиції із консультативних висновків Європейського суду з прав людини, тощо. За організаційним критерієм можна виділити правові позиції, що були прийняті Європейським судом з прав людини та Європейською комісією з прав людини відповідно.

Також видається доречним здійснити класифікацію справ за змістом спірних прав: справи щодо права власності на землю (“Зеленчук і Цицюра проти України”, *Broniowski v. Poland*, *Peter Gratzinger and Eva Gratzingerova v. the Czech Republic*, тощо); справи щодо оренди землі (*Stretch v. the United Kingdom*, *James and Others v. the United Kingdom* і тд); справи щодо користування землею на підставі сервітуту; тощо. Окрім цього, можна виділити класифікацію справ за державою-відповідачем (проти України та проти інших держав) і за складом учасників (справи, ініційовані фізичними

особами, юридичними особами, спільно фізичними та юридичними особами або іншими державами).

Водночас один із основних запропонованих у доктрині підходів - це розподіл рішень ЄСПЛ із земельно-правовим елементом на наступні групи:

- рішення щодо порушення ст. 1 Першого Протоколу Конвенції;
- рішення щодо виходу державних органів за межі своїх повноважень у земельній сфері;
- рішення щодо доступу особи до правосуддя при захисті земельних прав;
- рішення щодо тлумачення права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції) [85, с. 286].

Схожого підходу до класифікації рішень Суду у земельних спорах дотримується І.В. Ігнатенко [9, с. 662-663]. Такий підхід можна вважати релевантним з деякими застереженнями. Перша категорія спорів безсумнівно стосується земельного права і є фундаментальною для цієї галузі права. Правові позиції Суду, які стосуються права на майно є основоположними та безпосередньо стосуються регулювання земельних правовідносин. Низка справ щодо захисту власності, що були на розгляді Європейського суду з прав людини, прямо стосувались земельних спорів, зокрема «Рисовський проти України», «Зеленчук і Цицюра проти України», «Віра Довженко проти України», *Former King of Greece and Others v. Greece* та інші.

Що стосується другої категорії правових позицій щодо порушення суб'єктами владних повноважень меж своєї компетенції, то загалом питання виходу за межі повноважень державними органами у земельних спорах часто є складовим елементом принципу пропорційності під час здійснення позбавлення права власності згідно зі ст. 1 Першого Протоколу, а тому могли б розглядатись як частина попередньої категорії. Водночас зважаючи на важливість принципу “належного урядування” та значимість

цієї категорії правових позицій, виділення їх у окрему категорію може бути доречним.

Також релевантною є третя категорія, що стосується спорів щодо доступу до правосуддя, оскільки хоч і відповідні правові позиції можуть розглядатись як радше процесуальні, аніж матеріально-правові, але вони безпосередньо застосовуються при захисті земельних прав у судовому порядку. Водночас доречним є також розглядати у межах цієї категорії спорів скарги щодо порушення ст. 13 Конвенції про право на ефективний засіб правового захисту. І.В. Ігнатенко зазначає, що скарги щодо порушення майнових прав часто ґрунтуються не лише на ст. 1 Першого Протоколу, а й також одночасно на ст. 6 та ст. 13 Конвенції [9, с. 661].

Виокремлення окремої категорії спорів щодо тлумачення права на повагу до приватного і сімейного життя у межах земельного права України є більш дискусійним. Ці спори зазвичай лише опосередковано стосуються земельних прав. Конвенцією гарантується право на повагу до приватного, сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [88, ст. 8]. У низці спорів, які були предметом розгляду ЄСПЛ, фактично захищались в тому числі земельні активи на підставі ст. 8 Конвенції, але зазвичай вони виступали як невіддільна частина “житла”, чий захист гарантується цією Конвенцією. Незважаючи на те, що категорія “житла” трактується доволі широко і зазвичай визначається шляхом перевірки “існування достатніх і тривалих зв’язків з конкретним місцем” і за деяких обставин навіть “хатини і курені, розташовані на земельній ділянці, незалежно від законності її займання відповідно до національного права” можуть розглядатись як житло, все одно слід мати на увазі, що земельна ділянка сама по собі без наявності хоча б певного “житла”, що розташовується на ній, не є об’єктом захисту за ст. 8 Конвенції. Європейський суд з прав людини також у межах своєї практики казуально встановив низку обмежень на застосування ст. 8 Конвенції, зокрема “власність, на якій планується спорудити дім” не підлягає захисту

згідно зі ст. 8 Конвенції. Аналогічно не підпадає під захист ст. 8 Конвенції земельна ділянка, яка використовується для спортивних занять, нерухомість, що використовується з професійною метою (склади, млин, тощо), або незаселені будівлі, що підкреслює необхідність дотримання критерію використання нерухомості для проживання [103, с. 114-115].

Дійсно, житло у переважній більшості випадків невіддільне від земельної ділянки, на якій воно знаходиться. За таких обставин екологічні зловживання, які призводять до порушень права особи на житло фактично стосуються і земельної ділянки. Наприклад, у справі “Гримковської проти України” Суд постановив порушення ст. 8 Конвенції. Справа стосувалась скарги заявниці Гримковської на порушення її прав на житло, приватне та сімейне життя у зв’язку із початком експлуатації вулиці, на якій знаходився будинок заявниці, як магістральної дороги, що, у свою чергу, призвело до підвищення обсягів та розмірів транспорту, який використовував цю вулицю, а тому й відповідно до підвищення шумового, газового, пилового та іншого забруднення. У зв’язку із прийнятим рішенням були зафіксовані підвищені показники вмісту шкідливих речовин у повітрі, а також механічні пошкодження будинку (шар вугільного пилу на стінах, тріщини фундаменту, тощо). Заявниця стверджувала, що екологічні порушення спричинили проблеми із здоров’ям членів її сім’ї. Оцінюючи скаргу по суті, ЄСПЛ за результатами аналізу наведених доказів прийшов до висновку, що заявниця не мала можливості у повній мірі користуватись правами, що передбачені ст. 8 Конвенції [154].

У випадку, коли екологічному забрудненню (зокрема пиловому) підлягає будинок заявниці, неможливо заперечувати той факт, що земельна ділянка, на якій знаходиться відповідне житло, теж підпадає під аналогічний негативний екологічний вплив. Водночас ці правові позиції складно назвати такими, що безпосередньо стосуються земельного права, а радше екологічного, які опосередковано стосуються землі як складової

частини навколишнього середовища. На відміну від правових позицій щодо права на справедливий суд, які безпосередньо застосовуються при вирішенні земельних спорів, ст. 8 все ж стосується житла, а у разі, якщо певні екологічні фактори негативно впливають на можливість володіти та користуватись земельною ділянкою, земельні права підлягають захисту на підставі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, а не ст. 8 Конвенції, а тому ці спори та відповідні правові позиції Суду не будуть виділені в окрему категорію у межах цього наукового дослідження.

Отже, для цілей даного дослідження підлягатимуть аналізу позиції Європейського суду з прав людини щодо захисту права мирно володіти землею, щодо дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав.

2.1. Правові позиції Суду щодо захисту права мирно володіти землею

У контексті земельного права одним з найважливіших прав, що гарантоване Конвенцією, є саме право на мирне володіння своїм майном, яке встановлене Протоколом №1 до Конвенції. Згідно з ст. 1 Першого протоколу кожному гарантується право мирно володіти своїм майном. Конвенція захищає землевласників та землекористувачів і встановлює гарантії від незаконного позбавлення власності, яке може відбуватись лише в інтересах суспільства та згідно із законом або загальними принципами міжнародного права. Протоколом №1 також передбачено, що держави мають право приймати закони, щоб здійснювати контроль за користування майном з метою збору податків, зборів чи штрафів або задля загальних інтересів суспільства [139, ст. 1].

Як передбачено Земельним кодексом України, земельні правовідносини - це відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею, а тому земельні відносини завжди містять майновий елемент, що робить право, гарантоване ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції, фундаментальним для земельного права України, а тому відповідні численні правові позиції Суду можуть часто об'єднувати в окрему категорію, зокрема такої категоризації справ дотримується Т.О. Коваленко [85, с. 84].

У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини сам здійснює аналіз структури статті 1 Протоколу №1 та виділяє наступні складові елементи:

- перша норма загального характеру, яка гарантує принцип мирного володіння майном;
- друга норма, яка встановлює умови правомірного позбавлення права власності;
- третя норма, що передбачає право держави здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загального інтересу

(наприклад, позбавлення деяких виключних земельних прав, покладання обов'язку з відновлення лісів на земельній ділянці, тощо) [53, п. 97], [101, с. 26].

Аналогічна структура рішення також була описана у справі *The Former King of Greece and Others v. Greece* [50, п. 78-99]. Аналогічна структура статті 1 Першого Протоколу також була описана І. В. Ігнатенко [9, с. 661].

Конвенція та протоколи до неї встановлюють загальні правила поведінки для держав, в той час як практика Суду за десятки років його існування істотно розвинула ці загальні норми, що і буде предметом аналізу у цьому розділі.

2.1.1. Право мирного володіння своїм майном

Як зазначалось раніше, перший складовий елемент ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції гарантує, що “кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном” [139, ст. 1]. У цьому контексті потребує особливої уваги категорія “майно”.

Цивільним кодексом України передбачено, що майно - це окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [171, ст. 190]. Водночас у межах своєї практики Європейський суд з прав людини використовує принцип автономного тлумачення певних термінів, а тому він не покладається у цьому випадку на класифікацію, що передбачена національним законодавством. Суд не обмежує категорію “майно” лише фізичними об'єктами, а й також розглядає певні права чи матеріальні інтереси як “майно”. Так, у справі *Broniowski v. Poland*, яка стосувалась неможливості заявником отримати компенсацію за втрачену нерухомість у результаті виконання Угоди між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР 1944 року. У межах цієї справи Суд

дослідив зміст поняття “майно” та наголосив, що це не лише матеріальні речі, оскільки у кожному конкретному випадку потрібно “з’ясувати, чи надані обставини справи, розглянуті в цілому, надавали заявнику титул на суттєвий інтерес, який захищається статтею 1 Першого протоколу” [24, п. 129].

У межах своєї практики Суд визнавав “майном”, що підлягає захисту згідно зі ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції різні матеріальні та нематеріальні активи, зокрема нерухоме майно (земельні ділянки, будівлі), рухоме майно, похідні від власності прибутки як, наприклад, орендна плата, спеціальні дозвільні документи, необхідні для ведення бізнесу, тощо [91, с. 254]. У справі *Beyleer v. Italy* Суд, аналізуючи ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, також наголосив: “Деякі інші права та інтереси, що становлять активи, також можуть розглядатися як «майнові права», а отже, як «майно» [23, п. 100].

Незважаючи на те, що земельна ділянка як об’єкт земельних правовідносин навіть у випадку найбільш вузьких теоретичних чи законодавчих трактувань зазвичай належить до категорії “майно”, додаткові правові позиції Суду будуть важливими для аналізу та розвитку доктрини земельного права.

У деяких випадках, незважаючи на те, що фактично відбувається порушення права власності на земельну ділянку, обставини справи можуть скластись таким чином, що втручання у право власності на землю трансформується у інше майнове право. Так, зокрема, у вищезазначеній справі *Broniowski v. Poland* мова йшла про надання державою компенсації заявнику, чия спадкодавиця була вимушена після Другої світової війни покинути територію Львова, де у неї була земельна ділянка площею 400 м.кв. та будинок площею 260 м.кв. Заявнику всіляко перешкоджали у реалізації права на отримання повної компенсації за втрачене майно, незважаючи на те, що така компенсація була гарантована державою. Уряд

у межах провадження в ЄСПЛ заперечував застосовуваність до цієї справи статті 1 Першого Протоколу, але Суд все ж прийшов до іншого висновку. ЄСПЛ звернув увагу, що навіть Верховний суд Польщі визнавав подібну компенсацію як “борг, що підлягає сплаті з Державної скарбниці”, який має “грошовий та успадкований характер”. Також питання компенсації трактувалось Конституційним судом як «право на кредит», яке має «особливий характер як самостійне майнове право», яке «слід визнати таким, що користується конституційно гарантованим захистом майнових прав», і яке є «особливим майновим правом публічно-правової природи». У зв’язку з цим Конституційний суд Польщі не вбачав підстав вважати, що це право не підлягає захисту за ст. 1 Першого протоколу, з чим погодився ЄСПЛ у своєму рішенні [24, п. 129-133].

Водночас на розгляді ЄСПЛ були також спори щодо в тому числі земельних ділянок, де Суд не визнав, що порушення повинно захищатись ст. 1 Першого Протоколу. У цьому контексті важливою є справа *Peter Gratzinger and Eva Gratzingerova v. the Czech Republic*. Заявники у 1978 році придбали будинок, земельну ділянку під забудову та сад у Чехословаччині. У липні 1982 року вони поїхали у відпустку до Швейцарії та не повернулись. Згодом вони переїхали до США, де у 1989 році отримали громадянство Сполучених Штатів Америки, автоматично втративши громадянства Чехословаччини у зв’язку із Договором про натуралізацію 1928 року між США та Чехословацькою Республікою. У 1983 році заявників заочно було визнано винними у залишенні Чехословаччини, засуджено до позбавлення волі та конфіскації всього майна. Конфісковане майно згодом було продане третім особам С., як стверджували заявники, за цінами нижче експертної оцінки, оскільки покупці були комуністичними посадовцями [20, п. 3-4].

У 1990 році місцевий суд постановив, що відповідно до Закону про судову реабілітацію вирoki та додаткові рішення були скасовані з

ретроспективною дією. У липні 1994 році Конституційний суд скасував вимогу постійного проживання на території Чехії для людей, що претендували на реституцію. Заявники у листопаді 1994 звернулись з позовом до нових власників житла з проханням повернути майно, на що отримали відмову. Згодом заявники звернулись із позовом про повернення майна, у задоволенні якого було відмовлено місцевим судом, оскільки заявники не були громадянами Чеської Республіки, що було вимогою відповідно до закону про позасудову реабілітацію. Апеляційна скарга теж була відхилена, а рішення першої інстанції залишено у силі. Питання було також на розгляді Конституційного суду, який прийшов до висновку, що законодавці можуть встановлювати обмеження щодо кола осіб, які мають право на реституцію. Конституційний суд вказав, що “рішення про судову реабілітацію не відновлює право власності на нерухомість, яка була конфіскована” [20, п. 2-18].

Статтею 3(1) Закону про позасудову реабілітацію було передбачено, що всі громадяни мають право вимагати повернення будь-якого свого майна, яке перейшло у власність держави неправомірно. Більше того, рішенням Конституційного суду від липня 1994 року було скасовано вимогу постійного проживання на території Чеської республіки, що була передбачена статтями 3(1) та та 3(4) Закону про позасудову реабілітацію для осіб, які подають вимоги про реституцію [20, п. 19-44].

Зважаючи на все вищезазначене та оцінюючи допустимість скарги на підставі захисту права на майно, ЄСПЛ у своїй ухвалі зазначив, що “майно” згідно з Конвенцією повинно означати або “наявне майно”, або “активи, включаючи вимоги, щодо яких заявник може стверджувати, що він має принаймні “законне очікування” їх реалізації”. ЄСПЛ у своїй ухвалі також вказав, що категорія “майно” у розумінні ст. 1 Першого Протоколу не включає в себе “сподівання на те, що давно втрачене право власності може

бути відновлене”. Також Суд не вважає “майном” умовну вимогу, яка “втратила силу внаслідок невиконання умови” [20, п. 68-77].

У межах цієї справи Суд прийшов до висновку, що скарга на підставі порушення ст. 1 Протоколу №1 є неприйнятною. Європейський суд з прав людини аргументував свою позицію тим, що заявники подали позов про реституцію тільки після того, як Конституційний суд у 1994 році скасував вимогу постійного проживання (не вимогу громадянства) на території держави як умову для реституції майна, оскільки знали, що вони не відповідають вимозі про наявність чеського громадянства, яка залишалась чинною і надалі. Суд вказав, що ця скарга не стосувалась наявного “майна”, оскільки заявники фактично не були власниками, а лише претендентами на цю нерухомість, оскільки на той момент фізичні особи С. були зареєстровані у земельному реєстрі як власники нерухомості, набувши її у власність за часів комуністичного режиму [20, п. 68-77].

Суд також не вважав, що мова йде про “законне очікування” заявників як складову поняття “майно”, оскільки Закон передбачав наявність чеського громадянства для того, щоб мати право на реституцію нерухомості. Заявники не мали “законного очікування” на повернення земельної ділянки чи хоча б отримання грошової компенсації, оскільки вони не підпадали під встановлені законом критерії, а єдина можливість повернути її - сподіватись на визнання вимоги наявності громадянства неконституційною. Суд зазначив: “Переконання, що чинне на той час законодавство буде змінене на користь заявників, не може вважатися формою «законного очікування» у значенні статті 1 Протоколу № 1. Суд вважає, що існує різниця між простим сподіванням на реституцію, яким би зрозумілим воно не було, і законним очікуванням, яке має бути більш конкретним, ніж просто надія, і ґрунтуватися на правовому положенні або правовому акті, такому як судове рішення” [20, п. 72-74].

Зважаючи на вищезазначене, ЄСПЛ прийшов до висновку, що у даній справі мова не йшла про “майно” у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, а тому ні рішення національних судів, ні законодавство фактично не втручались у право заявників на мирне володіння своїм майном, а тому факти справи не підпадають під сферу дії Конвенції. Суд визнав скаргу такою, що є несумісною *ratione materiae* з Конвенцією та має бути відхилена. Суд також наголосив, що ст. 14 Конвенції, яка забороняє дискримінацію, не є автономною, а оскільки скарга на підставі ст. 1 Протоколу №1 не є допустимою, то на підставі ст. 14 теж [20, п. 68-77].

Суд висловлювався також, що не може вважатись “майном” очікування особи повернути своє майно, якщо вони ґрунтуються на політичних заявах деяких членів уряду, але не відображають офіційну позицію всього уряду, оскільки держава “жодним чином не демонструвала прийняття чи визнання права на компенсацію”, а також “залишалася ворожою до таких вимог”. Суди беруть до уваги як офіційну позицію уряду про визнання певних вимог, так і місцеву судову практику, щоб встановити факт наявності хоча б “легітимних очікувань” у заявника на відновлення порушеного права [21, п. 69-83].

Концепція “легітимних очікувань”, як показує попередньо проаналізована практика, хоч і використовується Судом консервативно та передбачає певні вимоги, але все одно є додатковим інструментом захисту своїх земельних активів.

Загальновідомо, що земля - один із основних засобів виробництва. Крім того, ст. 19 Земельного кодексу України передбачає різні категорії земель залежно від їх цільового призначення, зокрема землі сільськогосподарського призначення, землі житлової та громадської забудови, землі лісогосподарського призначення, землі оздоровчого призначення, водного фонду, тощо [72, ст. 19]. Зважаючи на можливість використання землі у багатьох сферах економіки, захист права на землю

може бути необхідним не лише від безпосереднього фізичного втручання (наприклад, порушення меж земельної ділянки, здійснення третьою особою негативного впливу на земельну ділянку, тощо), а й також задля забезпечення права власника на користування земельною ділянкою певним чином (для забудови, для сільського господарства).

У цьому контексті важливою є справа *Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland*, рішення у якій було прийнято Європейським судом з прав людини 29 листопада 1991 року. Згідно з фактичними обставинами справи земельна ділянка, яку планувала купити Pine Valley, потрібна була компанії для забудови, що вимагало відповідного дозволу. У 1977 році міністр місцевого самоврядування надав попередній дозвіл на забудову цієї земельної ділянки, у зв'язку з чим компанія Pine Valley у 1978 році домовилась купити у власника 21,5 акра землі за ціною 550 тисяч ірландських фунтів. Компанія у своєму рішенні покладалась на чинний попередній дозвіл на планування для промислових складів та офісної забудови на цій ділянці, який був зафіксований у реєстрі планування. У 1980 році Рада графства Дублін відмовила у детальному дозволі на планування, який Pine Valley просила видати, зважаючи на наданий попередній дозвіл. Компанія звернулась до суду із вимогою видати судовий наказ, зобов'язуючи Раду видати необхідний дозвіл, яку було задоволено і підтверджено Вищим судом у травні 1981 року. У липні 1981 року Pine Valley продала цю землю компанії Healy Holdings за 550 тисяч ірландських фунтів [41].

Згодом дозвіл на забудову було визнано судом нікчемним у зв'язку з порушенням компетенцій органу, який видав його, що призвело до неможливості здійснення будівництва на цій землі. У зв'язку з цим вартість земельної ділянки істотно знизилась і у 1988 році земельна ділянка була продана керуючим з банкрутства Healy Holdings за 50 тисяч ірландських фунтів [41].

Зважаючи на значне зниження вартості активів заявників, вони звернулись до суду з вимогою компенсувати їхні збитки переважно через недбалість державних органів при видачі дозволу та відповідно порушення їхніх майнових прав, але у задоволенні вимог заявників врешті-решт було відмовлено, що і призвело до їхнього звернення із скаргою до Європейського суду з прав людини. Досліджуючи питання, чи в принципі було порушене право заявників на майно, ЄСПЛ вказав, що хоч національні суди вважали, що дозвіл на планування з самого початку був недійсним, Суд вважає, що заявники, купуючи земельну ділянку, придбали її з певною конкретною метою і поклались на дозвіл, виданий державними органами, який був зареєстрований у відповідно публічному реєстрі. За таких обставин у заявників були всі підстави вважати, що дозвіл дійсний. До моменту скасування дозволу заявники “мали законне очікування можливості здійснити плановану забудову, і це має вважатися, для цілей статті 1 Протоколу № 1 (P1-1), складовою частиною відповідного майна”. Отже, Суд фактично визнав “легітимні очікування можливості здійснити планову забудову” своєї земельної ділянки “майном” у розумінні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції [41].

Справою, яку часто цитують українські суди при вирішенні земельних спорів, а також яка є схожою за суттю на попередню, є *Stretch v. the United Kingdom*, що стосувалась “легітимних очікувань” заявника на продовження строку оренди землі, як це було узгоджено під час підписання договору. Заявник, приймаючи рішення про необхідність оренди цієї землі, поклався на можливість продовження строку як на істотну складову угоди, а тому легітимні очікування заявника були порушені. Водночас Суд наголосив, що у розумінні ст. 1 Протоколу №1 “майном” не може вважатись “надія на визнання збереження старого майнового права, яке вже тривалий час неможливо ефективно здійснювати” [49, п. 32-35].

Окрім об'єктів матеріального світу та легітимних очікувань, до категорії “майно” Європейський суд з прав людини також відносить вимоги (claims), які мають достатню правову підставу у національному праві. Так, наприклад, у справі *Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium*, яка стосувалась компенсацій за фінансові втрати, Суд у даному випадку врахував національне право, згідно з яким вимоги про компенсацію виникають одразу після заподіяння шкоди, а тому така вимога “становить актив”, який підпадає під захист ст. 1 Першого Протоколу [42, п. 29-32].

Отже, згідно з практикою ЄСПЛ поняття “майно” у розумінні Конвенції включає в себе рухомі і нерухомі об'єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві.

Суд у своїй практиці наголошував, що існуючий інтерес може бути визнаний “володінням” у розумінні ст. 1 Першого Протоколу навіть якщо він не визнається у межах національного законодавства “правом” чи “майновим правом” [29, п. 68]. Майновий інтерес може створювати навіть місцеве законодавство, яке санкціонує експропріацію землі за певних обставин з правом на компенсацію. Окрім цього, встановлюючи чи є певний інтерес “майном” у розумінні Конвенції, Суд хоч і послуговується автономним тлумаченням термінів, але може звертати увагу на національне законодавство або позицію вітчизняних судів з цього приводу, хоч це і не несе вирішального значення для нього [101, с. 7-8].

ЄСПЛ трактує цю категорію у своїй практиці достатньо широко, включаючи в її зміст також акції компанії, інші фінансові інструменти, професійні бази даних клієнтів, інтелектуальну власність, тощо, але саме в контексті земельного права важливим є те, що до змісту цього поняття

Європейський суд з прав людини відносить ліцензії та майбутні доходи (якщо вони уже були зароблені або існує позовна вимога) [101, с. 12-21].

Окремо важливо наголосити, що хоч у Конвенції використовується слово "possession", яке може перекладатись як "володіння", це не значить, що ст. 1 Протоколу №1 захищається лише одна із трьох складових права власності на землю. Практика Суду свідчить, що ЄСПЛ міг захищати права на землю, незважаючи на статус заявника. Так, наприклад, Європейський суд з прав людини захищав як від "класичних" втручань, коли є офіційно оформлений власник землі та третя сторона, яка втручається у мирне володіння землею, так і від втручань у право власності осіб, які фактично не були оформлені власниками земельної ділянки або були лише в процесі оформлення (наприклад, Рисовський проти України, *Broniowski v. Poland*, *Ramaļ v. Albania*, тощо). Окрім цього, ЄСПЛ також захищає право користування (наприклад, у справі *Stretch v. the United Kingdom* Суд фактично захищав легітимні очікування заявника на продовження оренди землі).

Більше того, Т.О. Коваленко звертає увагу на справу "Остапенко проти України", у якій предметом аналізу Європейського суду з прав людини було право постійного користування на земельну ділянку, яке теж підпадало під визначення ст. 1 Протоколу №1 [85, с. 84].

Згідно з обставинами справи заявником був фермер, чиє клопотання про надання земельної ділянки для ферми було відхилене міською та районною радами у 1993 та 1995 році відповідно. Повторні заявки у 1999 році теж не мали успіху, оскільки землі відповідного призначення були відсутні, що призвело до звернення заявника до суду. У квітні 2000 року арбітражний суд задовольнив вимоги заявника та присудив передати йому ділянку землі у 22 гектари, що вказано у плані державних резервних земель. Суд зобов'язав міську раду видати заявнику акт постійного користування відповідною земельною ділянкою. Згодом рішення набрало остаточної

сили, а також був виданий виконавчий лист. Незважаючи на це, за кілька днів після прийняття цього рішення районна рада видала іншим приватним особам свідоцтво про право користування землею, яка мала бути виданою заявнику відповідно до рішення суду від 4 квітня 2000 року. У вересні 2001 року виконавча служба склала протокол, чим засвідчила відсутність державних резервних земель сільськогосподарського призначення, а уже за місяць закрила виконавче провадження, що було визнано незаконним господарським судом Миколаївської області у березні 2002 року. Надалі були ініційовані кримінальні провадження за фактом незаконного закриття виконавчого провадження, були спроби оскаржити виділення земель третім особам у квітні 2000 року та інші спроби захистити права заявника. Станом на моменту розгляду справи у ЄСПЛ у 2007 році рішення суду від 4 квітня 2000 року так і залишалось невиконаним [155, п. 4-31].

У межах справи заявник скаржився на порушення його права на справедливий суд відповідно до ст. 6 Конвенції та порушення права на мирне володіння майном. Незважаючи на те, що фактично йшла мова не про право власності, а право постійного користування, яке до того ж ще не було оформлене/реалізоване, розглядаючи питання про прийнятність та релевантність ст. 1 Протоколу №1 предмету спору, ЄСПЛ наголосив, що “майно” це як “існуюче майно”, так і активи, включаючи скарги, щодо яких виникає “законне сподівання”, що вони будуть реалізовані. Скарга може розглядатись як майно у розумінні Конвенції, “якщо вона достатньою мірою доведена для того, щоб бути виконаною”. Оскільки суд у квітні 2000 року зобов’язав видати заявнику землю на праві постійного користування, у Остапенка виникло “законне сподівання”, а, отже, і “майно”, яке захищається Конвенцією. У межах цієї справи Суд прийшов до висновку, що мало місце порушення ст. 1 Першого Протоколу [155, п. 42-49]. Відповідно можна прийти до логічного висновку, що якщо Суд захищає

“законне сподівання” на право постійного користування землею, то уже оформлене право користування теж би відніс до категорії “майна”.

Також варто наголосити, що за деяких умов ЄСПЛ визнавав навіть незаконно споруджену будівлю “майном” особи як, наприклад, у справі *Namer v. Belgium*, де будівля була побудована без дозволу та існувала протягом 27 років до того, як органи влади виявили правопорушення, а також ще 10 років після того. Європейський суд з прав людини прийшов до висновку, що у заявників були майнові інтереси на цю будівлю, зважаючи в тому числі на те, що заявниця та її батько сплачували за цю нерухомість податки [101, с. 18].

Зважаючи на все вищезазначене, варто наголосити, що перша складова ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції фактично гарантує право мирно володіти своїм майном. У трактуванні концепцій “майно” ЄСПЛ дотримується підходу автономного тлумачення понять, а тому може враховувати місцеве законодавство та практику вітчизняних судів, але це не має вирішального значення. У своїй практиці ЄСПЛ визнавав “майном” не лише право власності на земельні ділянки, а й також позовні вимоги, ліцензії, спеціальні дозволи похідні прибутки, інші майнові права, тощо. У межах практики ЄСПЛ навіть законні очікування отримати право на земельну ділянку визнавалось “майном”. Водночас такі законні очікування повинні мати певне законодавче або судове підґрунтя, а не бути просто “сподіванням”, яким би справедливим воно не видавалось.

Отже, доктринальне визначення поняття “майно” у практиці ЄСПЛ в контексті земельного права включає рухомі і нерухомі об’єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві.

Практикою ЄСПЛ також передбачено захист “майна” не лише для зареєстрованих власників земельних ділянок, а й власників у процесі реєстрації, а також для орендарів та осіб, що володіють землею на праві постійного користування, тощо.

2.1.2. Критерії правомірності позбавлення права власності на землю

Як уже зазначалось раніше, друге речення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції стосується критеріїв правомірності втручання у право власності в тому числі на землю. Фактично диспозиція статті передбачає, що втручання у право на землю допускається у разі виконання двох умов:

- якщо таке позбавлення здійснюється “в інтересах суспільства”; і
- на умовах, що передбачені законодавством або принципами міжнародного права [139, ст. 1].

Водночас у межах своєї практики Європейський суд з прав людини може істотно розширювати зміст тих чи інших правових принципів, зазначених у Конвенції. У цьому контексті Р.Б. Садобаш писав, що “в процесі тлумачення (Судом - ред.) нерідко створюються нові правила поведінки для держав-учасниць” [150, с. 141]. Ситуація із критеріями легітимного позбавлення права власності на землю не є виключенням, оскільки Суд у межах своєї практики розтлумачив, що таке “інтереси суспільства”, що можна вважати “позбавлення права власності, що здійснюється згідно із законом”, тощо. Поступово розширюючи свою правову позицію Суд на певному етапі почав використовувати триступеневий тест для оцінки правомірності втручання у право власності особи на землю, який включає в себе перевірку критерію законності, аналіз суспільної необхідності та критерій пропорційності втручання (дотримання балансу між інтересами суспільства та прав індивідуального землевласника чи землекористувача) [53].

У межах своєї статті Г.М. Калетнік та Н.М. Опольська виділили наступні складові “триступеневого тесту”:

- чи законні обмеження?
- чи є суспільні інтереси метою обмеження?
- чи пропорційне обмеження та чи переслідує легітимну мету? [81, с. 46]

Цей триступеневий тест є не просто доктринальним спостереженням, а типовою структурою рішень ЄСПЛ, коли досліджується питання порушень ст. 1 Протоколу №1 як, наприклад, у справі “Зеленчук і Цицюра проти України”. У межах цієї справи Суд, здійснюючи свою оцінку, розділив загальні принципи на чотири категорії: “(і) Структура статті 1 Першого протоколу до Конвенції”, “Законність”, “Загальний інтерес” та “Пропорційність” [53, п. 97-103]. У межах цього підрозділу будуть досліджені усі із вищезазначених критеріїв.

“Законність” втручання у право на землю

Як передбачено ст. 1 Протоколу №1, позбавлення права власності на землю згідно з Конвенцією може відбуватись лише в інтересах суспільства та відповідно до закону і загальних принципів міжнародного права [139, ст. 1]. Незважаючи на те, що здійснення втручання у ст. 1 вказано після “інтересів суспільства” Європейський суд з прав людини при аналізі справи на предмет відповідності “триступеневому тесту” зазвичай починає аналіз з перевірки дотримання принципу “законності”.

Справа в тому, що принцип законності часто є первинним фільтром для порушень. Сам Європейський суд з прав людини називав законність “найважливішою вимогою ст. 1 Першого Протоколу” [53, п. 98]. Позбавлення права власності повинне мати законодавче підґрунтя, а тому у разі, якщо Суд знайде підстави вважати, що позбавлення було здійснене з порушенням принципу законності, ЄСПЛ може просто не перевіряти

дотримання критеріїв легітимної мети та пропорційності, оскільки відсутній практичний сенс подальшого аналізу.

Так, наприклад, у справі *Simonyan v. Armenia* Суд зупинився на етапі аналізу законності позбавлення права власності на землю. Згідно з обставинами справи заявник та його мати, які разом володіли будинком та землею, подали позовні заяви до суду проти родичів, які проживали у будинку, з метою їх виселення. Відповідачі у справі подали зустрічний позов з вимогою визнати за ними право власності на частину будинку та земельної ділянку у зв'язку із набувальною давністю. Перша інстанція задовольнила зустрічний позов, в той час як апеляційний суд скасував попереднє рішення та задовольнив частково позовну заяву заявника. Відповідачі звернулись до касаційного суду зі скаргою, яка була у липні 2007 року повернута через необґрунтованість, а рішення набрало законної сили. У липні того ж року відповідачі знову звернулись із касаційною скаргою, яку касаційний суд прийняв та задовольнив, що призвело до видачі відповідачам свідоцтва про право власності на будинок та землю. Досліджуючи питання по суті ЄСПЛ прийшов до висновку, що визнане у судовому рішенні право власності на нерухомість - це "володіння" у розумінні ст. 1 Протоколу №1, а скасування рішення після набрання ним законної сили - втручання у права власника, оскільки порушується принцип юридичної визначеності, а тому було визнано порушення ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу №1. Суд не продовжував аналіз щодо легітимності мети чи пропорційності втручання [46].

У практиці ЄСПЛ також виникали ситуації, коли у межах рішення Суд мав сумніви щодо законності втручання у право власності на землю, але не приходив до певного фінального рішення з цього приводу, оскільки знаходив порушення Конвенції з інших причин (через порушення принципу пропорційності, наприклад). Так, згідно з фактичними обставинами справи *Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia* низка земельних ділянок у межах м. Рига,

які належали заявникам та були набуті за договорами дарування у 1994 році, були експропрійовані державою. Земельні ділянки перебували на острові з портовою інфраструктурою. Згідно із місцевим законодавством для експропріацій існував загальний порядок 1923 року, від якого держава відступила, ухваливши спеціальний закон. Надана заявникам компенсація за експропріацію була розрахована не за ринковими цінами, а за старою оціночною вартістю, що призвело до виплати заявникам 850 та 13 500 євро при ринковій вартості землі 900 тисяч євро та 5 млн євро відповідно [51].

Досліджуючи питання законності такого позбавлення власності на землю, Суд звернув увагу, що існуючий на той час Закон про експропріацію 1923 передбачав усталений підхід до позбавлення права власності на землю, який включав в себе наступні етапи:

- звернення уряду до парламенту із пропозицією про експропріацію;
- прийняття законодавчим органом спеціального закону;
- проведення перемовин із власниками щодо дружнього врегулювання щодо розміру компенсації;
- у разі неможливості домовитись - звернення до компетентного суду для вирішення спору та суми компенсації.

Такий індивідуалізований підхід до експропріації був звичним не лише для естонської правової системи, але й для французького чи бельгійського законодавства. Водночас у даній справі урядом був прийнятий новий регламент про експропріацію земель, який був підтверджений згодом новим законом. ЄСПЛ звернув увагу, що національні суди не вважали нову процедуру порушенням латвійського законодавства, а прийнятий новий закон мав таку ж юридичну силу, що і закон 1923 року. Суд зазначив, що з урахуванням усіх обставин справ існують сумніви, що експропріація була здійснена з дотриманням принципу законності, зважаючи на відступ від усталених процедур і “процесуальні гарантії, які були - або не були -

передбачені”. Водночас суд прийшов до висновку, що “не вважає за потрібне остаточно вирішувати це питання, оскільки оскаржувана експропріація порушує статтю 1 Протоколу № 1 з інших підстав” [51].

Аналізуючи поняття “закон” в контексті ст. 1 Першого Протоколу Суд вказав, що це те саме поняття, яке використовується у інших статтях Конвенції і включає в себе як закони, так і судову практику [47, п. 54]. Базовою же передумовою дотримання принципу законності при позбавленні права власності на землю є наявність відповідного законодавчого акта, який це передбачає. Водночас ЄСПЛ залишає за державними органами широку свободу розсуду щодо питання конституційності законодавчого акта. Так, наприклад, у справі *The Former King of Greece and Others v. Greece*, яка стосувалась позбавлення колишнього короля Греції та його родичів маєтків та земельних ділянок, Суд зазначив, що закон повинен відповідати внутрішньому праву держави, в тому числі Конституції. У межах цієї справи конституційність закону оскаржувалась у судах, але скарги про неконституційність були відхилені. Європейський суд з прав людини прийшов до висновку, що “саме національні органи, зокрема суди, у першу чергу мають тлумачити й застосовувати внутрішнє право та вирішувати питання конституційності”. Зважаючи на те, що питання конституційності було вирішене національним судом, при триступеневому тесті ЄСПЛ прийшов до висновку про дотримання принципу законності у цьому випадку і що позбавлення власності було передбачене законом, хоч у фінальному висновку у цій справі після аналізу дотримання інших принципів Суд визнав порушення ст. 1 Протоколу №1 [50, п. 79-82].

У межах своєї практики Суд істотно розширив зміст критерію “законності”, визначивши, що саме мається на увазі під цією абстрактною категорією. “Законність” у практиці Суду передбачає, що будь-яке позбавлення права на майно буде відбуватись з “дотриманням відповідних

положень національного законодавства та відповідності принципів верховенства права, що включає свободу від свавілля” [159, п. 167]. Принцип законності також тісно пов’язаний із принципом верховенства права як із фундаментальним принципом демократичного суспільства. Водночас наявність нормативно-правового акта ще не свідчить про дотримання державою цього принципу. Так, наприклад, Суд наголошував, що “правова основа повинна мати певну якість” [51, п. 96].

Незважаючи на те, що закони зазвичай носять загальний характер та застосовуються до усіх осіб, що знаходяться у відповідній юрисдикції, наявність спеціальних законів, що передбачають спеціальні умови для кількох чи однієї особи, теж може мати місце і не порушувати конвенційну вимогу “законності” втручання у право власності на землю [50, п. 80-82].

Принцип “законності” передбачає, що “положення національного законодавства є достатньо доступними, чіткими та передбачуваними у своєму застосуванні” [24, п. 147]. Стосовно “доступності” права, то ЄСПЛ підходить до цього питання не з “формальної” точки зору, визнаючи, що за деяких обставин навіть закони, які не опубліковані у офіційних бюлетенях у порядку, що передбачений звичними процедурами, можуть визнаватись законами, “якщо Суд переконається, що вони були оприлюднені іншим способом” [101, с. 29].

Що стосується критерію “передбачуваності” законодавства, то він із зрозумілих причин залежить від змісту відповідного нормативно-правового акта, сфери його дії та осіб, яких він стосується. ЄСПЛ визнає закон “передбачуваним”, якщо він “забезпечує певний захист від свавільного втручання державних органів”, а також містить “мінімальні процесуальні гарантії, співмірні з важливістю принципу, про який ідеться” [51, с. 97]. Згідно з правовими позиціями Суду передбачуваним може бути лише той закон, який сформульований достатньо чітко, щоб дозволити особі передбачити наслідки своїх дій. ЄСПЛ визнає, що закон не може давати

абсолютної впевненості у наслідках, оскільки це неможливо і щоб уникнути зайвої деталізації законів, які часто містять загальні норми, тлумачення законів залежить від судової практики. У зв'язку з цим Суд вважає той закон передбачуваним, який “забезпечує певний захист від довільного втручання з боку державних органів, а також від надмірного застосування обмежень на шкоду будь-якій стороні” [26, с. 140-143].

Водночас необхідність отримання юридичної консультації з метою тлумачення закону та оцінки наслідків своїх дій не повинно трактуватись так, що закон не є “передбачуваним” особливо у випадках, коли мова йде про осіб, що “займаються професійною діяльністю і звикли діяти з великою обережністю у процесі виконання своїх обов'язків”. ЄСПЛ встановлює більш широкі межі доступності законодавства для цієї категорії осіб, оскільки від них очікується “особлива увага при оцінюванні ризиків, пов'язаних із такою діяльністю”, що слід враховувати під час здійснення професійної господарської діяльності із використанням земельних ділянок в тому числі [38, п. 97].

У контексті принципу “законності” також важливим є, що ст. 1 встановлює, що позбавлення права повинно відбуватись на умовах, передбачених не лише законом, а й “загальними принципами міжнародного права”. Питання змісту та способу використання “загальних принципів міжнародного права” досліджувалось Судом в справі *James and Others v. the United Kingdom*. Заявники стверджували, що згадка “загальних принципів міжнародного права” у другому реченні ст. 1 Першого Протоколу передбачає, що позбавлення власності на земельні ділянки повинно відбуватись з урахуванням цих принципів, а тому обов'язково передбачати “надання оперативної, адекватної та ефективної компенсації за експропріацію майна” [36, п. 58].

Водночас Європейський суд з прав людини трактує статтю 1 таким чином, що принципи міжнародного права не стосуються позбавлення

власності громадян держави, а лише іноземців. На користь цієї позиції Суд вказав, що принципи щодо надання подібної компенсації згідно з доктриною міжнародного права стосуються саме іноземців. ЄСПЛ визнав, що граматична конструкція другого речення “ніхто не може бути позбавлений” дає підстави вважати, що міжнародні принципи стосуються як іноземців, так і громадян. Водночас Суд звернувся до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка передбачає, що “слова договору слід розуміти у їхньому звичайному значенні”, а тому тлумачення цих принципів як таких, що застосовуються до громадян, а не лише до іноземців, суперечило б звичному значенню цих слів [36, п. 60-61].

Європейський суд з прав людини наголосив, що включення цієї частини до другого речення ст. 1 дозволяє іноземцям напряду звертатись до Суду чи інших механізмів Конвенції для захисту своїх прав. Не погодившись також із твердженнями заявника про дискримінаційність такого підходу, Суд наголосив, що у питаннях соціальних реформ, як це було у справі *James and Others v. the United Kingdom*, іноземці знаходяться у менш захищеному становищі, оскільки вони не беруть участі у виборах і не впливають на ці процеси, а тому закономірним є більший внесок від громадян, аніж від іноземців. Саме тому Суд вказав, що “загальні принципи міжнародного права не застосовуються до вилучення державою майна власних громадян” [36, п. 62-66]. Подібні правові позиції є важливими для врахування українськими законодавцями особливо в контексті можливих конфіскацій майна, що належить іноземцям.

Водночас слід наголосити, що хоч вимога надання оперативної, адекватної та ефективної компенсації за експропріацію земельних ділянок як міжнародний принцип стосується лише іноземців, практика Суду у деяких випадках вимагає надання компенсації за втрачене майно і громадянам, але це є складовою принципу “пропорційності” (що буде досліджений пізніше), а не принципу “законності”, хоч і за деяких обставин

компенсація за експропріацію може в принципі не вимагатись, якщо мова йде про громадян, до яких не застосовуються “загальні принципи міжнародного права”.

Отже, зважаючи на все вищезазначене, можна прийти до наступних висновків щодо принципу “законності” у практиці ЄСПЛ, коли мова йде про позбавлення права власності на землю:

1. Законність є первинним критерієм для аналізу Судом при визначенні правомірності позбавлення прав на землю.

2. Законність передбачає захист від свавілля та тісно пов’язана з принципом верховенства права, а тому вимагає, щоб будь-яке позбавлення відбувалось відповідно до “закону” у широкому значенні (як законодавства, так і судової практики).

3. Наявність законодавчої основи для позбавлення права власності саме по собі не свідчить про правомірність таких дій, оскільки приписи національного законодавства повинні бути також достатньо доступними, чіткими та передбачуваними у своєму застосуванні.

4. Складовий елемент законності “передбачуваність законодавства” означає, що нормативно-правовий акт повинен містити норми, які повинні давати змогу чітко розуміти наслідки своїх дій.

5. Позбавлення права власності на землю з урахуванням “загальних принципів міжнародного права” (зокрема, наприклад, надання оперативної, адекватної та ефективної компенсації за експропріацію майна) відбувається, коли мова йде про позбавлення прав іноземців, а не громадян відповідної держави.

Здійснення втручання в “інтересах суспільства”

Категорія “інтереси суспільства” є вкрай суб’єктивною та її змістове наповнення може відрізнитись залежно від точки зору конкретної особи. Окрім цього, не слід забувати, що членами Ради Європи, які визнають

юрисдикцію Європейського суду з прав людини, є десятки різних держав, що хоч і знаходяться географічно близько, але уніфікація їхніх “суспільних інтересів” за одними критеріями видалась би вкрай складною задачею. Так, наприклад, незважаючи на спільні прагнення держав уніфікувати стандарти прав людини, складно захищати позицію, що інтереси суспільств у Португалії, Швеції, Туреччині, Україні та Мальті є однаковими, оскільки вони залежать від культурних особливостей, економічного рівня, історичного контексту, геополітичних обставин та багатьох інших факторів.

Також слід брати до уваги, що суспільні інтереси - не константа, а живий організм, який змінюється разом із суспільством та може істотно еволюціонувати навіть за кілька десятків років. У цьому контексті буде доречно знову звернутись до позиції колишнього віце-президента ЄСПЛ Christos Rozakis, який на прикладі категорії “сімейне життя”, що згадується у ст. 8 Конвенції, хотів показати, що зміст понять - динамічний. Суддя зазначив, що ця категорія не може тлумачитись зараз так, як вона тлумачилась укладачами тексту Конвенції в кінці 1940-х років. У зв'язку з цим Суд, коментуючи Конвенцію, що є “живим інструментом”, повинен “виявляти нові менталітети, які з'явилися, і відповідно адаптувати відповідні концепції” [18, с. 2-3].

Щодо практичних прикладів зміни сприйняття “суспільної необхідності” в Україні, то Законом України “Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності” передбачались підстави відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності. Так, наприклад, законом передбачено, що “суспільними потребами”, за яких дозволяється викуп земельних ділянок, є забезпечення національної безпеки і оборони, будівництво та забезпечення функціонування

транспортної або енергетичної інфраструктури, розміщення дипломатичних представництв інших держав, будівництво захисних гідротехнічних споруд, створення міських парків, об'єктів природно-заповідного фонду, будівництво дошкільних навчальних закладів, тощо. Також законом передбачені підстави для примусового відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності [129].

Окремо також Законом № 4765-VI передбачено механізм примусового відчуження або вилучення майна в умовах режиму воєнного чи надзвичайного стану. Закон № 4765-VI був прийнятий ще у 2012 році. Водночас поточні виклики вимагали змін, а тому у 2025 році цей закон був, серед іншого, доповнений ст. 14-1 щодо особливостей відчуження земельних ділянок для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області. Ще у 2012 році держава не вбачала “суспільного інтересу” в особливих умовах позбавлення права власності на землю саме в Ужгородському районі Закарпатської області, в той час як у 2025 інтереси суспільства уже вимагали від парламенту пристосування до нових умов [135].

Аналогічна ситуація із категорією “інтереси суспільства” у розумінні Конвенції, яка теж знаходиться у постійному розвитку залежно від зовнішніх обставин. Категорія “інтересів суспільства” не перебуває у вакуумі та є важливою саме як “легітимна мета”, оскільки саме наявність легітимної мети (певних суспільних інтересів) виправдовує позбавлення права власності на землю у разі дотримання також інших вимог Конвенції. У межах своєї практики Європейський суд з прав людини визнавав наступні суспільні інтереси легітимною метою: прийняття земельних планів, націоналізація певних індустрій економіки, усунення нерівності у житловій сфері, імплементація плану забудови території, охорона довкілля, перехід від планової до ринкової економіки, тощо [101, с. 28-35], [12, с. 32-33].

Водночас цей список не є вичерпним. Якщо звернутися до фундаментальної позиції Суду з цього приводу, то доречним буде рішення у справі *The Former King of Greece and Others v. Greece*, яке було прийняте у листопаді 2000 року. У межах цієї справи вирішувалось питання законності позбавлення колишнього короля Греції та його родичів права власності на майно і в тому числі на земельні ділянки. Заявники стверджували, що вони були власниками земельної ділянки площею 41 млн кв.м у Татої, яка була набута шляхом купівлі земельних ділянок, земельною ділянкою площею 33 млн кв.м. у Полідендрі, а також іншими об'єктами нерухомості. Внаслідок значних історично-політичних змін в державі між Грецією та колишнім королем було досягнуто угоди, що передбачала передачу частини земель у пожертву для суспільних потреб, передачу 37 млн кв.м. землі у Татої Грецькій державі в обмін на певну компенсацію, сплату державі податків на доходи, податків на спадщину, включаючи відсотки і штрафи, тощо. Угода була ратифікована Законом № 2086/1992 [50].

Водночас у 1994 році новий уряд Греції, що прийшов до влади після виборів восени 1993, ініціював закон № 2215/1994 про “Врегулювання питань, що стосуються експропрійованого майна позбавленої влади королівської родини Греції”. Цим нормативним актом було анульовано попередній закон № 2086/1992, а будь-які похідні дії визнавались недійсними. Згідно з новим законом Греція ставала власником рухомого і нерухомого майна заявників, а будь-які угоди щодо майна заявників були визнані недійсними. Законом також було передбачено, що усі нараховані податки були анульовані. Окрім цього, не було передбачено механізму надання компенсації заявникам за експропріацію майна [50].

У зв'язку із вищезазначеним колишній король та інші заявники звернулись до Європейського суду з прав людини, стверджуючи, що втручання у їхнє право власності відбулось не у зв'язку з певною

економічною чи соціальною програмою, а було політично вмотивованим наслідком особистої неприязні. Суд у рішенні зазначив, що місцеві органи влади краще знають суспільство своєї держави та “принципово краще ніж міжнародний суддя можуть оцінити, що є «суспільним інтересом»”. ЄСПЛ також наголосив, що національні органи мають першими проводити аналіз проблеми та встановлювати наявність чи відсутність суспільно значущої проблеми, яка виправдає втручання у право власності, але все ж повинні зважати на певні обмеження своєї дискреції. Згідно з усталеною практикою суду категорія “суспільного інтересу” є широкою за своєю суттю, а процес прийняття законів щодо вилучення майна “зазвичай включає оцінку політичних, економічних і соціальних питань”. Дискреція місцевих органів влади при прийнятті рішення є широкою, а Суд поважатиме позицію законодавця щодо того, що саме є “суспільним інтересом”, якщо таке рішення “явно не позбавлене розумних підстав” [50, п. 85-88].

У контексті цієї справи також є важливою позиція Суду щодо питання “майна”, оскільки уряд фактично стверджував, що у заявників в принципі не було приватної власності в Греції. ЄСПЛ наголосив, що хоча б частина майна заявників була придбана у легальний спосіб за власні кошти, а надалі майно переходило від одних членів королівської сім’ї до інших або взагалі до третіх осіб. Окрім цього, Суд звернув увагу, що до моменту експропріації Грецька держава неодноразово визначала власниками маєтків та землі - королівську сім’ю. Це відбувалось шляхом повернення землі королю після його повернення на трон у 1936 році, прийняття нормативних актів, які передбачали передачу земель у володіння конкретній особі, прийняття факту сплати податків та подачі податкових декларацій щодо цього майна, тощо. Суд вважає, що усі ці дії не мали б сенсу, якби майно не належало членам королівської сім’ї. Суд також не погодився з аргументом уряду, що майно не перебувало у приватній власності, оскільки до майна заявників застосовувались особливі правила (звільнення від оподаткування для

прикладу). У контексті майна публічних діячів важливою буде наступна позиція Європейського суду з прав людини: “Суд не бачить причин, чому такі правила самі по собі мали б виключати фундаментально приватний характер цієї власності. Адже, наприклад, не є чимось незвичним, коли глави держав користуються податковим імунітетом щодо своєї приватної власності”. Уряд не надав також документальних підтверджень, які б свідчили, що спірне майно перебувало у державній власності, а не у приватній. Зважаючи на все вищезазначене, Суд прийшов до висновку, що майно належало членам королівської сім’ї і перебувало у їхній власності “як приватних осіб, а не у зв’язку з їхнім становищем членів королівської родини”, а тому спірна нерухомість була визнана “майном” у розумінні ст. 1 Першого Протоколу [50, п. 60-66].

Категорія “інтереси суспільства” також не обов’язково зводиться лише до передачі землі з приватної власності у державну. Так, наприклад, у справі *James and Others v. the United Kingdom* мова йшла про позбавлення заявників, що були довіреними особами (trustee) власника земельних ділянок, прав на цю нерухомість через здійснення викупу, передбаченого Законом про реформу довгострокової оренди житла 1967 року. Суть справи полягала у фундаментальній проблематиці довгострокової оренди землі у Англії. Суд вказав, що на той момент довгострокова оренда землі існувала у двох формах: будівельна оренда, яка тривала зазвичай 99 років та за яку орендар сплачував низьку орендну плату і зобов’язувався побудувати будинок, або оренда з премією, згідно з якою орендар сплачує суму за уже існуючий будинок та орендну плату. Будинок зазвичай після завершення оренди повертався власнику земельної ділянки. Ця система була поширеною у Англії та Уельсі після промислової революції, але згодом перестала відповідати викликам часу та місцевим суспільним інтересам, що призвело до змін у законодавстві у 1967 році. Прийнятий *Leasehold Reform Act 1967* надав орендарям, які володіють довгостроково нерухомістю

(більше 21 року) і у випадку дотримання деяких інших умов, право примусового викупу права власності на землю та будинок, що зведений на ній, або продовження оренди на 50 років. Заявники як представники великого землевласника у Лондоні були позбавлені права на близько 80 об'єктів нерухомості у зв'язку з реалізацією орендарями своїх прав за новоприйнятим законом. Вважаючи, що прийняті правила порушують конвенційні зобов'язання держави, заявники звернулись до Європейського суду з прав людини. Одним із аргументів заявників було, що нова процедура позбавляє їх права власності не в публічних інтересах, що вимагається нормами Конвенції [36].

Розглядаючи аргументи заявників, Суд прийшов до висновку, що позбавлення власності виключно для надання вигоди приватній особі не є “суспільним інтересом”, але “може, залежно від обставин, становити легітимний засіб для сприяння суспільним інтересам”. ЄСПЛ не виявив ні законодавства, ні судової практики договірних держав, які б передбачали, що категорія “суспільні інтереси” передбачає заборону передачі майна від однієї приватної особи до іншої. Вилучення землі у межах політики, яка спрямована на “підвищення соціальної справедливості в суспільстві, може справедливо розглядатися як «у суспільних інтересах»”. Європейський суд з прав людини наголосив: “справедливість системи права, що регулює контрактні чи майнові права приватних осіб, є питанням суспільного значення, і тому законодавчі заходи, спрямовані на забезпечення такої справедливості, можуть вважатися «у суспільних інтересах», навіть якщо вони передбачають примусову передачу власності від однієї особи до іншої”. Суд прийшов до висновку, що такий захід позбавлення права власності на землю у межах реалізації соціальних або економічних політик може бути “у суспільних інтересах” навіть якщо громада в цілому не отримує прямої користі від вилученого майна” [36].

Окрім цього, Суд відхилив аргументи заявників про політичну, а не соціальну доцільність прийнятого акта нібито задля отримання голосів виборів на виборах. Європейський суд з прав людини, що подібні соціально-економічні зміни “неминуче відображають” певні політичні позиції, але це не стоїть на заваді вважати подібний захід здійсненим “в інтересах суспільства”. Також важливим для Суду у цьому контексті було, що ця проблема обговорювалась майже століття до того, а закон 1967 року був прийнятий усіма політичними партіями. Зважаючи на вищезазначене, а також дослідивши елемент пропорційності, ЄСПЛ прийшов до висновку, що подібний захід відповідає вимогам Конвенції, а порушення ст. 1 Першого Протоколу не мало місце у цій ситуації [36]. Подібні правові позиції є вкрай важливими саме для земельного права України, оскільки держава вкотре стикається із екстраординарними безпековими, економічними, геополітичними та соціальними викликами, що впливає на допустимий зміст категорії “суспільних інтересів” саме в українському контексті [36].

Заявники у межах цієї справи також звернули увагу, що друге і третє речення ст. 1 стосується позбавлення власності та контролю за власністю відповідно, але обрана термінологія відрізняється. Так, у оригінальному тексті Протоколу №1 у другому реченні використовується термін “public interest” (“інтереси суспільства” в українському офіційному перекладі), в той час як у третьому реченні використовується термін “general interest” (“загальні інтереси” в українському перекладі). Заявники стверджували, що різниця у термінології свідома та передбачає намір посилатись на різні поняття із різним змістом, а саме що держави мають більше можливостей у контролі над власністю, аніж у випадку позбавлення власності на землю. Водночас суд не погодився із таким трактуванням Конвенції, зазначивши, що навіть якщо існує певна різниця між цими поняттями, “не можна

провести фундаментального розрізнення такого роду, як стверджували позивачі” [36, п. 43-44].

Визнаючи межі свободи розсуду держави при трактуванні категорії “інтересів суспільства”, Європейський суд з прав людини робив це у взаємозв’язку із іншими зовнішніми обставинами, а тому свобода держави більш широка, коли мова йде про легітимну мету у зв’язку із зміною економічно-політичного устрою, жорсткою економією державою через економічну кризу, встановлення політики захисту бюджету, тощо. Зважаючи на таку широку дискрецію місцевих державних органів при визначенні “суспільних інтересів” Європейський суд з прав людини рідше визнає, що певні обставини не можуть вважатись обґрунтованими суспільними інтересами та відповідно легітимною метою для втручання у права землевласників та землекористувачів [101, с. 35].

Отже, у своїй практиці Європейський суд з прав людини фактично залишає широку дискрецію парламентів чи інших державних органів при визначенні суспільних інтересів, які можуть виправдати втручання у право власності особи на землю, дотримуючись принципу, що міжнародний суддя гірше знає потреби суспільства, аніж національні органи влади. Зважаючи на те, що закони, які передбачають втручання у право власності, зазвичай враховують економічні, політичні та соціальні питання, простір для оцінки широкий, окрім випадків, коли рішення “не є явно безпідставним”. Водночас навіть позбавлення права власності на землю однієї приватної особи для передачі її іншій приватній особі за певних обставин може теж бути визнаним таким, що переслідує легітимну мету, наприклад, коли це відбувається для вирішення соціальної несправедливості.

У межах своєї практики ЄСПЛ визнавав легітимною метою різні економічні, політичні, соціальні та інші причини. Однак пропонується наступне теоретико-правове визначення категорії “інтересів суспільства” у практиці ЄСПЛ в контексті земельного права, а саме як термін, що підлягає

автономному тлумаченню, який включає політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи права власності на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності.

Дотримання принципу пропорційності при позбавленні прав на землю

Хоч Європейський суд з прав людини зазвичай залишає за державними органами істотну дискрецію для визначення “суспільних інтересів” та конституційності законодавчої основи для позбавлення права власності, це не означає, що він нівелює гарантії права власності на землю, що передбачені Конвенцією. “Триступеневий тест”, окрім вищезазначених критеріїв, передбачає ще критерій пропорційності, а тому при позбавленні права власності на землю просто наявність легітимної мети та законодавчого підґрунтя недостатньо для забезпечення належних гарантій права власності. ЄСПЛ у своїй практиці зазначав, що Суд залишає державам широку свободу розсуду при виборі “засобів примусового виконання” та встановлення відповідності наслідків інтересам суспільства, але “не може відмовитися від своїх контрольних повноважень і повинен визначити, чи було дотримано необхідного балансу у спосіб, що відповідає праву заявників на мирне володіння своїм майном” [35, п. 93].

Фундамент принципу “пропорційності” у практиці ЄСПЛ зводиться до того, що позбавлення права власності повинно здійснюватись не просто відповідно до закону з метою забезпечення суспільних інтересів, а й також повинен бути дотриманий “справедливий баланс” між інтересами суспільства та захистом фундаментальних прав особи. Між засобами втручання та заявленою метою повинне бути “розумне співвідношення пропорційності” [51, п. 108].

Зважаючи на абстрактну та суб’єктивну природу категорій “справедливий баланс” чи “розумне співвідношення пропорційності”, саме

принцип пропорційності по-особливому залежить від обставин конкретної справи, а при прийнятті рішення Суд враховує різноманітні фактори та здійснює поглиблений аналіз цього питання на відміну від аналізу попередніх питань. Сам же Суд у своїй практиці визначав наступні фактори, які треба враховувати для перевірки експропріації землі вимогам Конвенції:

- наявність легітимної мети в суспільному інтересі;
- дотримання належної процедури;
- розмір компенсації та її відповідність вартості майна;
- своєчасність виплати [51].

Під “дотриманням належної процедури” мається на увазі, що при вирішенні питання порушення принципу пропорційності Європейський суд з прав людини звертає увагу на послідовність дій органів державної влади. Створювана ними невизначеність (законодавча чи адміністративна) враховується при прийнятті рішення [24, с. 151]. Процедура повинна передбачати можливість землевласників чи землекористувачів захистити свої інтереси, в тому числі оскаржити втручання у їхнє володіння. Окрім цього, практика ЄСПЛ передбачає, що при перевірці недоліків процедури вони повинні враховуватись у всій сукупності, оскільки “жодні окремі процесуальні недоліки самі по собі не впливають вирішальним чином на пропорційність заходу конфіскації” [101, с. 37].

ЄСПЛ також у межах своєї практики при визначенні пропорційності втручання звертає увагу на поведінку державних органів. Наприклад, виправлення помилок державних органів повинно відбуватись за рахунок держави, а не покладати негативні наслідки на приватну особу. Ця фундаментальна засада у практиці Суду згодом була об’єднана під принципом “належного урядування” [156].

Окрім цього, хоч Європейський суд з прав людини також при перевірці дотримання принципу пропорційності перевіряє наявність інших, менш обтяжливих для землекористувача, заходів забезпечення суспільних

інтересів, як стверджує Суд у справі *James and Others v. the United Kingdom*, наявність таких заходів саме по собі не значить, що обраний метод досягнення мети - неправомірний. Суд розглядає це лише як один із факторів, що потрібно враховувати, але якщо законодавчий орган при обранні заходу залишається в межах свого законодавчого розсуду, а обрані методи є “розумними та придатними для досягнення легітимної мети (...) Суду не належить визначати, чи було це законодавство найкращим рішенням для вирішення проблеми або чи слід було здійснювати законодавчий розсуд інакше” [36, п. 51].

Додатковим засобом досягнення балансу між інтересами приватної особи та суспільства - компенсація за позбавлення права власності на землю. Як уже зазначалось раніше, загальні принципи міжнародного права, яких Договірні держави зобов'язані дотримуватись, передбачають виплату компенсації іноземцям, яких позбавляють права власності на землю. Водночас принцип пропорційності теж за деяких обставин може передбачати виплату компенсацій власникам, щоб уникнути покладання на них непропорційного тягаря. У більшості випадків експропріація землі без компенсації, що співвідносна її вартості, становить непропорційне втручання, а процедура повинна включати “комплексну оцінку наслідків експропріації, включно з присудженням суми компенсації, що відповідає вартості експропрійованого майна, визначенням осіб, які мають право на компенсацію, і врегулюванням усіх інших питань, пов'язаних з експропріацією” [51, п. 108-114].

Що стосується суми компенсації у разі позбавлення права власності на землю, то кожна ситуація індивідуальна і у ЄСПЛ немає чітких сум, тому повна компенсація вартості втраченого майна не гарантується. ЄСПЛ наголошує, що позбавлення права власності на землю без компенсації може відбуватись лише за “виняткових обставин” [50, п. 89], в той час як реформи, що спрямовані на забезпечення соціальної справедливості,

можуть вимагати меншої компенсації, аніж ринкова вартість землі [36, п. 54]. Прикладами таких фундаментальних соціально-політичних змін, які передбачали широку дискрецію національних органів у визначенні суми компенсації у практиці ЄСПЛ були, серед іншого, перехід від монархічної форми правління до республіканської (*The Former King of Greece and Others v. Greece*) [50], возз'єднання Німеччини (*Maltzan and Others v. Germany*) [22], компенсація за втрачену нерухомість у зв'язку з переселенням населення з території УРСР на територію Польщі у ХХ столітті (*Broniowski v. Poland*) [24], тощо. Окрім цього, сума компенсації може бути збільшеною, якщо земельна ділянка існує не лише як самостійний об'єкт, а й також як засіб виробництва, що використовується у господарській діяльності.

Додатковим фактором, що береться до уваги Європейським судом з прав людини, є також поведінка самого заявника. Суд перевіряє чи заявник не намагався скористатись лазівкою у правовій системі [101, с. 41-43].

Отже, принцип пропорційності - третій елемент триступеневого тесту Європейського суду з прав людини при перевірці правомірності позбавлення права власності на землю. Будучи суб'єктивним фактором, він найбільше залежить від конкретних обставин справи, а його дотримання включає в себе багато факторів як, наприклад, наявність легітимної мети, дотримання належної процедури, розмір компенсації, своєчасність виплати, тощо. За загальним правилом у разі позбавлення власності на землю без належної компенсації це становитиме порушення принципу пропорційності, що водночас не означає, що така компенсація необхідна у всіх випадках і виключно за ринковими цінами. За деяких обставин, які обумовлені соціальними, політичними, економічними чи іншими факторами, розмір компенсації може бути або зменшеним, або повністю відсутнім.

2.2. Правові позиції ЄСПЛ щодо дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень

За результатами аналізу практики ЄСПЛ можна виділити ще одну категорію правових позицій Європейського суду з прав людини, що використовуються при регулюванні земельних правовідносин та вирішенні земельних спорів в Україні. До цієї категорії належать рішення, де предметом розгляду були зловживання зі сторони суб'єктів владних повноважень.

Земля як об'єкт цивільного обороту має підвищену цінність для держави та суспільства. Г.В. Анікіна та О.О. Бригінець зазначають, що земля є неоціненним природним об'єктом, який «потребує особливого правового регулювання» [57, с. 19]. Ця особлива роль землі як об'єкта правовідносин закріплена і об'єктивно в законодавчих нормах. Так, наприклад, згідно з Конституцією України земля є основним національним багатством під особливою охороною держави [89, ст. 14]. Аналогічний припис міститься у Земельному кодексі України [72, ст. 1]. Наявність окремого кодифікованого законодавчого акта, що присвячений упорядкованому використанню, розпорядженню та охороні земельних ресурсів теж підкреслює значущість цього природного об'єкта для держави. Зважаючи на те, що земля є територіальним базисом та основним засобом виробництва, держава завжди приділяла особливу увагу врегулюванню земельних правовідносин.

Більше того, у зв'язку з тим, що протягом тривалого періоду земельні ресурси в принципі були сконцентровані у державній власності, роль державних органів під час їхнього використання, а згодом передачі у приватну власність була більш значущою. Особливої уваги заслуговує той факт, що Земельним кодексом передбачено дві окремі глави, якими врегульовано перелік повноважень тих чи інших суб'єктів владних повноважень в галузі земельних відносин (глави №2 і 3) [98, с. 71].

Більше того, повноваження публічної адміністрації в цій сфері були не лише широкими, а й нестабільними, оскільки компетенції різних державних органів влади та органів місцевого самоврядування постійно змінювалися, що призводило до ще більш заплутаної ситуації для суб'єктів земельних правовідносин [130], [131].

Яскравим прикладом таких обмежень цивільного обороту саме цього об'єкта є мораторій на відчуження певних сільськогосподарських земель. Також варто пам'ятати, що земля не просто базис державності, засіб виробництва, основа української економіки та продуктової безпеки, а й в принципі один із основних природних ресурсів з точки зору екологічної безпеки, а тому українським законодавством передбачено також низка вимог екологічної безпеки, які невід'ємно пов'язані з діяльністю публічної адміністрації [72].

У результаті склалась ситуація, коли публічна адміністрація має вкрай широкі повноваження щодо контролю, охорони та розпорядження земельними ресурсами. Будь-яка система державних органів не застрахована від помилок чи зловживань у вигляді діяльності чи бездіяльності, яка порушує права суб'єктів земельних правовідносин, а тому спори між землекористувачами або землевласниками та органами державної влади або органами місцевого самоврядування були невідворотними. Хоч українським законодавством передбачені механізми та підстави для захисту від зловживань зі сторони публічної адміністрації у випадку порушення ними земельних прав особи, правові позиції Європейського суду з прав людини, що захищають права та свободи приватних суб'єктів земельних правовідносин є теж джерелом права в Україні, а тому аналіз критеріїв правомірності діяльності публічної адміністрації є необхідним та актуальним.

Дана категорія правових позицій має свою специфіку, оскільки вона має обмежене нормативне закріплення у Конвенції. Конвенцією про захист

прав людини і основоположних свобод не передбачено окремо права людини на належне урядування. Водночас ЄСПЛ у межах свого судочинства сформував відповідний принцип, який можна вважати фундаментальним та основоположним для цієї категорії земельних спорів. У межах своєї практики для формування цього принципу ЄСПЛ покладався переважно на статтю 1 Першого протоколу до Конвенції. Статтею передбачено, що кожна особа можна право мирно володіти своїм майном, а втручання у це право може здійснюватись в інтересах суспільства та згідно з нормами законодавства та принципами міжнародного права [139, ст. 1]. Також нормативною основою цієї категорії правових позицій була ст. 6 Конвенції, яка гарантує суб'єктам земельних правовідносин право на справедливий суд [88, ст. 6].

Як уже було досліджено раніше, ЄСПЛ вважає, що одним з критеріїв законності втручання у право власності особи на землю є пропорційність. У свою ж чергу належна поведінка суб'єктів владних повноважень при такому втручанні є складовою пропорційності. Відповідно якщо державні органи під час втручання у право особи на землю діяли або бездіяли з порушенням критеріїв, що встановлені ЄСПЛ, втручання не можна вважати таким, що відповідає ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Генезис та систематизація вищезазначених критеріїв правомірної діяльності суб'єктів владних повноважень буде здійснена нижче.

Критерій *good governance* (“належного урядування”) не був сформований одразу, а органічно розвивався Європейським судом з прав людини у процесі судочинства. Оскільки він тісно пов'язаний з критерієм пропорційності, то важливим у цьому контексті є рішення у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden* від 23 вересня 1982 року. ЄСПЛ у межах цієї справи наголосив на принципі *fair balance* (“справедливого балансу”) та зазначив, що Суд має дослідити досягнення справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та необхідністю захисту основоположних прав

особи [48, п. 69]. Також у цьому рішенні Європейський суд з прав людини досліджував чи заявники не понесли “індивідуальний надмірний тягар” [48, п. 73].

Надалі ця правова позиція використовувалась і розвивалась у межах інших справ, в тому числі із земельно-правовим елементом як, наприклад, справа *Hentrich v. France*, рішення щодо якої було прийнято у 1994 році. Згідно з матеріалами справи пані Гентріх придбала земельну ділянку у Страсбурзі на суму 150 000 французьких франків. Місцева податкова використала своє право на першочерговий викуп майна, яке було придбане за суму, що, на думку податкової, є заниженою. Заявниці запропонували компенсувати вартість первинної покупки, доплатити 10% до цієї суми, а також покрити інші обґрунтовані витрати, які були понесені заявницею під час купівлі нерухомості [33, п. 6-19].

Заявниця оскаржила це рішення до національних судів, посилаючись на порушення як місцевого законодавства, так і ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та ст. 6 Конвенції. Процедура подібного викупу не передбачала змагальності процесу, а вибір у яких випадках викупляти нерухомість, а в яких - ні, був у межах дискреції податкової. Окрім цього, цей процес не був складовою кримінального процесу чи частиною санкції за порушення податкового законодавства Франції [33, п. 6-19].

Не досягнувши успіху у французьких судах, заявниця звернулась до Європейського суду з прав людини. За результатами розгляду справи Суд заявив, що критерій законності втручання у право власності заявниці на землю не був дотриманий, оскільки “застосування права пріоритетного викупу було довільним і вибірковим, майже непередбачуваним, і воно не супроводжувалося базовими процесуальними гарантіями”. ЄСПЛ також зазначив, що стаття, яка передбачала право на першочерговий викуп нерухомості податковою, “не відповідала вимогам точності та передбачуваності”, а відповідне рішення податкової “не може вважатися

законним без змагальної процедури, яка відповідає принципу рівності сторін і дозволяє сторонам надати аргументи щодо заниження ціни” [33, п. 42].

Більше того, Суд також дослідив питання пропорційності і наголосив, що визначним для аналізу є забезпечений процедурою рівень захисту від свавілля. Суд вказав, що державний орган у цьому випадку може перейняти права навіть добросовісного покупця (ціна може бути нижчою і з об’єктивних причин, а не лише у зв’язку із протиправним умислом) виключно задля застереження інших від порушення податкового законодавства [33, п. 43-49].

У контексті генезису принципу належного урядування особливо важливим є те, що ЄСПЛ підкреслив непослідовність та несистемність державних процедур, вказавши, що такої процедури не передбачено в інших правових системах країн-учасниць Конвенції, а також що така процедура “застосовується не систематично - іншими словами, не кожного разу, коли ціна була більш-менш явно заниженою, а лише рідко та майже непередбачувано”. Зважаючи на вищезазначені та додаткові обставини, Суд визнав, що заявниця понесла індивідуальний і надмірний тягар, що мало наслідком порушення принципу справедливого балансу між інтересами суспільства та конкретної особи і, в свою чергу, порушення ст. 1 Першого Протоколу [33, п. 45-49].

Справа *Hentrich v. France* є важливою, оскільки Суд хоч на той час ще не сформулював принцип належного урядування, але уже почав встановлювати вимоги до діяльності публічної адміністрації при їхньому втручанні у право власності на землю. Так, ЄСПЛ вказав, що законодавство повинно бути точним, передбачуваним, а діяльність державних органів повинна бути системною та послідовною.

У подальшому цей вектор розвитку практики не змінювався. Наступний крок розвитку концепції належного урядування можна

простежити на прикладі рішення у справі *Beyeler v. Italy*. Хоч справа і не стосувалась безпосередньо земельного спору, але все одно є важливою в контексті майнових прав та варта аналізу. Справа *Beyeler v. Italy* стосувалась права першочергової купівлі картини Вінсента Ван Гога “Портрет молодого селянина”. У межах цієї справи Суд встановив одні з перших вимог до діяльності публічної адміністрації, коли мова йде про майнові права, а саме: “коли йдеться про питання, що становить загальний інтерес, на державних органах лежить обов’язок діяти своєчасно, належним чином і з максимальною послідовністю” [23, п. 120]. Це рішення було прийняте Європейським судом з прав людини у 2000 році, і на той момент Суд також прямо не вказав принцип належного урядування. Водночас Суд, органічно продовжуючи ідею, закладену у справі *Hentrich v. France*, прямо передбачив вимоги поведінки державних органів, щоб її можна було назвати такою, що відповідає Конвенції. У подальшому ці фундаментальні критерії стануть усталеною практикою і, хоч будуть надалі деталізовані та консолідовані у принцип належного урядування, правова позиція зі справи *Beyeler v. Italy* цитується і нині у найновіших рішеннях ЄСПЛ у справах із земельно-правовим елементом як, наприклад, *Ramaaj v. Albania* [43, п. 108]. Що стосується вітчизняної судової практики, то ця позиція також часто використовується національними судами. Наразі у судовому реєстрі можна знайти десятки постанов Верховного Суду у земельних спорах, де касаційний суд посилається в тому числі на рішення у справі *Beyeler v. Italy* (наприклад, постанова КЦС ВС від 07 серпня 2024 року у справі № 308/12875/18, постанова КАС ВС від 22 квітня 2020 року у справі № 711/8370/18, постанова КАС ВС 12 грудня 2019 року у справі № 809/821/17) [106], [110], [111].

Позиція Європейського суду з прав людини щодо вимог до діяльності суб’єктів владних повноважень при втручанні у права особи в тому числі на землю згодом ставала все більш деталізованою. Так, варто взяти до уваги

рішення ЄСПЛ у справі Broniowski v. Poland, яке було прийняте у 2004 році. Справа Броньовського стосувалась нерухомості, яка знаходилась на території міста Львів, належало бабусі заявника і яке сім'я була вимушена покинути у зв'язку із репатріацією на територію сучасної Польщі після Другої світової війни згідно з умовами Угоди між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР 1944 року (надалі - "Республіканський договір"). За умовами цього Республіканського договору особи польської національності, які евакуювались на територію Польщі, повинні були отримати від Польщі компенсацію за майно, яке неможливо було забрати (нерухомість) або яке було заборонено вивозити (готівка, дорогоцінні метали, тощо) [166]. Як результат, спершу бабуся, а потім матір заявника отримали право на компенсацію втраченої земельної ділянки та будинку, які залишились у місті Львів. Згідно з оцінкою, яка була проведена у 1980 році, вартість втраченого майна, що підлягала компенсації, складала більше 500 тисяч польських злотих.

Матір Броньовського також попросила викупити право постійного користування земельної ділянки, яка належала державі, що було затверджено у 1981 році. Плата за це право складала лише 392 злотих на рік та підлягала вирахуванню із суми компенсації за втрачене майно під час евакуації, а тому, зважаючи на максимальний строк цього права, його загальна вартість склала 38,808 злотих, що істотно нижче за оцінку компенсації, що була здійснена у 1980 році. За результатами залученого у 2002 році урядом експертного висновку вартість даної компенсації склала лише 2% від тієї, на яку заявник мав право. Надалі заявник здійснив спроби отримати решту компенсації, але отримував неодноразові відмови з тих чи інших причин як, наприклад, відсутність відповідної земельної ділянки для надання йому задля компенсації чи відсутності необхідних

адміністративних процедур (необхідність втручання законодавців у процес).

Окрім цього, держава прийняла рішення, що зобов'язання Польщі перед репатрійованими особами або їх спадкоємцями (як заявник, наприклад) виконані, якщо ці особи вже отримали певне компенсаційне майно на існуючих раніше умовах (як, наприклад, право постійного користування).

За результатами розгляду скарги Броньовського Європейський суд з прав людини визнав, що у даному випадку мало місце порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Оцінюючи дотримання справедливого балансу при втручанні у право власності заявника на його втрачену нерухомість, Суд наголосив, що потрібно брати до уваги не лише питання належної компенсації, а й також поведінку сторін під час втручання у право власності. Суд зазначив, що: “невизначеність – чи то законодавча, адміністративна або така, що виникає з практик, застосовуваних органами влади – є чинником, який необхідно враховувати при оцінці поведінки держави” [24, п. 151]. ЄСПЛ у межах цієї справи вказав, що подібні широкомасштабні виклики як ситуація з репатрійованими особами польської національності не обов'язково вимагають повної компенсації, держава має істотну дискрецію у цьому випадку, але у даній ситуації Суд прийшов до висновку, що поведінка державних органів не була послідовною і своєчасною. Численні обмеження, що були встановлені органами державної влади, зробили право заявника ілюзорним. Суд визнав ситуацію, що склалась, порушення норм Конвенції у зв'язку із “станом невизначеності, в якому опинився заявник внаслідок багаторічних затримок і перешкод, за які відповідальні національні органи” [24, п. 186].

Ще однією знаковою справою як для практики ЄСПЛ, так і для національної судової системи є справа *Stretch v. the United Kingdom*. Правові позиції з рішення Суду у цій справі цитувались касаційним судом

у земельних спорах десятки разів в тому числі в контексті принципу належного урядування. Так, наприклад, у постанові КГС ВС від 02 квітня 2025 року у справі № 906/243/24 Суд в контексті відповідного рішення ЄСПЛ наголосив, що “наявність порушень з боку органу публічної влади при укладенні договору щодо майна не може бути підставою для позбавлення цього майна іншої особи, яка жодних порушень не вчинила” [119]. Аналогічна позиція також була зазначена у постанові КГС ВС від 17 квітня 2025 року у справі № 904/186/23 та постанові КЦС ВС від 04 червня 2025 року у справі № 760/12050/16-ц [125], [124]. Саме тому ці правові позиції є ефективним механізмом захисту земельних прав та можуть застосовуватись під час спорів із державними органами у випадку їхніх помилок при укладанні договорів оренди, купівлі землі чи інших подібних правочинів.

Водночас хоч конкретно ця справа і безпосередньо стосується помилок органів державної влади при регулюванні земельних правовідносин, але саме рішення Суду, яке було прийняте у 2003 році, не передбачає особливої деталізації вимог до діяльності публічної адміністрації, як це, наприклад, було зроблено у справі Рисовський проти України.

Що стосується фактичних обставин справи *Stretch v. the United Kingdom*, то ЄСПЛ вирішував спір щодо втручання у право заявника, яке гарантоване ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції. Згідно з матеріалами справи заявник уклав у 1969 році з місцевими органами влади договір про оренду на 22 роки землі для забудови. Під час переговорного процесу Стретч нібито просив передбачити довший строк оренди, а саме 43 роки, зважаючи на план заявника побудувати на орендованій землі будівлі та надавати їх в суборенду, однак ця вимога не була прийнята муніципалітетом [49].

Водночас державний орган прийняв умову у договорі, яка передбачала переважне право заявника на подальше продовження оренди землі на 21-

річний строк. Під час переговорів щодо продовження державні органи запропонували переглянути розмір орендної плати, що було погоджено заявником. Після підписання останнім своєї копії угоди про продовження, місцеві органи влади відмовились від ідеї пролонгації договору оренди, оскільки муніципалітет у 1969 році в принципі вийшов за межі своїх повноважень, коли погодився із можливістю продовжити угоду після її закінчення. правонаступник муніципалітету, який у 1969 погодив продовження договору на 21 рік, вказав, що останній “діяв на порушення принципу *ultra vires*, коли, не усвідомлюючи неправомірності своїх дій, дав згоду включити до договору таку умову, і що вона, відповідно, є недійсною”. Не досягнувши успіху у місцевих судах, заявник звернувся до ЄСПЛ [49].

Суд не лише визнав, що законні очікування пана Стретча на використання земельної ділянки у майбутньому є “майном” у розуміння ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, а й також визнав, що гарантоване Конвенцією право було порушене. Суд вказав, що цей пункт був важливою частиною угоди, особливо зважаючи на те, що земля підлягала забудові, а будівлі передавались у користування іншим сторонам, Стретч був готовий платити вищу орендну плату, а також той факт, що жодна із сторін договору не усвідомлювала наявності правових перепон для укладання договору із таким механізмом. Аналізуючи питання дотримання справедливого балансу при втручанні, ЄСПЛ виходив радше з того, що в принципі не був порушений суспільний інтерес, оскільки муніципалітет отримував орендні платежі і був готовий обговорювати підвищення плати. На думку Суду, муніципалітет не діяв всупереч суспільним інтересам. Аргументи уряду, що заявник повинен був усвідомлювати, що муніципалітет діє *ultra vires* і що договір може бути недійсним, Суд вважає нерелевантними, оскільки і заявник, і муніципалітет прийшли до однакових висновків, що включення такого механізму на той час є можливим та правомірним [49, п. 37-41].

Незважаючи на те, що рішення у справі *Stretch v. the United Kingdom* часто цитується вітчизняними судами, ЄСПЛ майже не розвинув свою правову позицію щодо належного урядування, хоча фактично став на сторону заявника у випадку, коли органи державної влади діяли непослідовно та хотіли покласти відповідальність за свої помилки на іншого суб'єкта у земельному спорі.

Для всебічного та послідовного аналізу генезису концепції належного урядування у практиці ЄСПЛ додатково варто розглянути також рішення Суду у справі *Moskal v. Poland*, оскільки це було одним із перших рішень, де Суд безпосередньо зазначив цей принцип. Європейський суд з прав людини фактично процитував свою позицію у справі *Beyeler v. Italy*, що “коли на кону стоїть питання загального інтересу, публічні органи діяли своєчасно, належним чином і з максимальною послідовністю”, але у даному випадку об'єднав ці вимоги у один принцип *good governance* (принцип “належного урядування”) [40, п. 51].

Предметом спору у цій справі теж були майнові права, але у цьому випадку не на землю, а на пенсійні виплати, які були присуджені заявниці, а згодом скасовані. Європейський суд з прав людини наголосив, що принцип належного урядування особливо важливий, коли мова йде про майнові права особи. У випадку вирішення питань, що стосуються соціальних виплат чи інших майнових прав (тих, що несуть життєво важливе значення), публічні органи повинні діяти “з максимальною сумлінністю” [40, п. 72].

У своєму рішенні ЄСПЛ зазначив, що за загальним правилом не повинно бути заборони для органів державної влади виправляти свої власні помилки навіть які були вчинені через їхню власну недбалість. Якби така заборона для публічної адміністрації існувала б, то це могло б призвести до зловживань та до “незаконного збагачення”. Суд наголосив, що такий зворотній підхід призводив би до несправедливого розподілу обмежених

державних ресурсів, що суперечить інтересам суспільства. Незважаючи на загальний принцип, ЄСПЛ у своєму рішенні також вказав наступне: “Суд, тим не менш, змушений зауважити, що вищезгаданий загальний принцип не може переважати в ситуації, коли на особу покладається надмірний тягар унаслідок заходу, який позбавляє її певної вигоди”. У разі, якщо особа втрачає своє майнове право через помилку органу державної влади і водночас поведінка державних органів є непослідовною, запізнілою або на особу покладається надмірний індивідуальний тягар з інших причин, то може бути порушення принципу пропорційності, що і сталось у справі *Moskal v. Poland* [40, п. 73-76].

Окремої та особливої уваги заслуговує рішення у справі за участю України, а саме *Рисовський проти України*, рішення у якій було прийнято у 2012 році. Це рішення є одним з перших, де Суд структурував та більш детально описав складові принципу належного урядування.

Справа стосувалась передачі Пустомитівською районною радою земельної ділянки від сільськогосподарського підприємства місцевому фермеру. Земельна ділянка для ведення сільського господарства згідно з рішенням районної ради у 1992 році була виділена заявнику. Державний акт на право безстрокового користування земельною ділянкою був виданий у 1993 році. Однак, незважаючи на це, земельна ділянка фактично не була передана у використання.

У зв'язку із відмовою сільської ради відвести в натурі і передати земельну ділянку *Рисовському*, останній звернувся до суду. За результатами розгляду справи арбітражний суд Львівської області у 1994 році став на сторону заявника та зобов'язав місцеву раду виділити фермерському господарству заявника відповідну земельну ділянку протягом місяця. Це рішення арбітражного суду від 1994 року набрало законної сили. Численні спроби державних виконавців виконати рішення суду не мали успіху, оскільки сільська рада стверджувала про відсутність

вільної землі. У 2000 році сільрада прийняла формальне рішення про відмову у виділенні землі, але це рішення знову було визнано судом незаконним. Надалі виконавче провадження було закрито, через що заявник був вимушений знову звернутися до суду з вимогою поновити його [98, с. 72-73], [156, п. 5-32].

Крім цього, додатковою перепорою для реалізації Рисовським свого права став протест на рішення 1992 року про передачу заявнику земельної ділянки. На підставі цього протесту районна рада скасувала своє рішення з початку 90-х років, що було оскаржено заявником до арбітражного суду Львівської області. У лютому 1999 року суд став на сторону заявника, а його рішення набрало законної сили. Уже за кілька місяців рішення було спершу переглянуто головою арбітражного суду у порядку нагляду, який залишив його без змін, а потім Вищим арбітражним судом, який направив справу на новий розгляд. У 2000 році арбітражний суд Львівської області визнав скасування рішення 1992 року незаконним. У подальшому це рішення арбітражного суду набрало законної сили. У липні 2000 року заступник голови арбітражного суду переглянув рішення у порядку нагляду та залишив його без змін. У невстановлену дату рішення було скасоване та знову направлене на новий розгляд, а у 2002 році господарський суд Львівської області відмовив у задоволенні позову заявника. Суд обґрунтував своє рішення тим, що районна рада у 1992 році передала землі підприємства фермерам-колишнім працівникам цього підприємства, ким заявник не був, а тому й не мав права на цю земельну ділянку. Це рішення суду також було підтримане судом апеляційної інстанції та Вищим господарським судом. Верховний Суд України відмовив у порушенні касаційного провадження [98, с. 72-73], [156, п. 5-32].

Розглянувши матеріали справи ЄСПЛ прийшов до висновку про порушення ст. 1 Першого Протоколу. Обґрунтовуючи підстави для скасування районною радою свого ж рішення від 1992 року, публічна

адміністрація фактично зробила це через свою помилку, а саме неврахування обіцянки про виділення цієї землі іншим особам. У цьому контексті Суд наголосив на важливості принципу належного урядування. Державні органи мають обов'язок запровадити такі внутрішні процедури, які “посилають прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок і сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси” [156, п. 70]. Звернувшись до своєї попередньої практики, серед інших, рішення у справі *Lelas v. Croatia* та *Trgo v. Croatia*, ЄСПЛ також наголосив, що державні органи, які не дотримуються власних процедур, не повинні мати можливість отримувати від цього вигоду чи уникати виконання своїх обов'язків. Ризик можливих помилок органів державної влади повинна нести сама держава і вони не повинні виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються. Принцип “належного урядування” не лише зобов'язує органи державної влади чи органи місцевого самоврядування діяти належно, послідовно та вчасно, а й право вимагати надання компенсації чи іншого виду відшкодування колишньому добросовісному власникові [156, п. 71].

Зважаючи на вищезазначене, Суд прийшов до висновку, що процедура скасування рішення 1992 року не відповідала принципу належного урядування, оскільки внутрішні процедури не передбачали гарантій від свавілля, рішення могли прийматись без залучення заінтересованих осіб, а позбавлення помилково наданих прав могло відбуватись ретроспективно і без відшкодування. Загальний підхід публічної адміністрації був “непослідовним і нескоординованим та характеризувався різними затримками”, що призвело до невизначеності тривалістю майже у 20 років і навіть сам факт такої тривалої невизначеності веде до розчарування, що становить непропорційний тягар на заявника, особливо зважаючи на відсутність належної компенсації [156, п. 75-78].

Суд у справі Рисовського прийняв рішення, яке стало важливим як для його власної практики, так і для практики українських судів. Навіть за консервативними оцінками наразі у судовому реєстрі є більше сотні постанов Верховного Суду у земельних спорах, де суд касаційної інстанції цитує справу Рисовського як джерело права (наприклад, у справах № 149/3533/22, № 460/762/16-ц, тощо) [98, с. 73], [122].

Касаційний суд часто також зазначає схожу думку, що принцип “належного урядування” не передбачає заборони на витребування майна з приватної власності, якщо воно було передане з державної власності у незаконний спосіб. Цей принцип передбачає критерії, які потрібно встановити, щоб переконатись, що втручання у право особи є допустимим. Верховний Суд наголошує, що не передбачено вичерпного переліку обставин, наявність або відсутність яких однозначно свідчить про неправомірне або навпаки правомірне втручання у право власності особи, оскільки ці критерії завжди індивідуальні (стосуються обставин конкретної справи) та оціночні, тому вони повинні встановлюватись у кожній конкретній справі на підставі фактичних обставин справи [123].

Розроблені Європейським судом з прав людини складові принципу «належного урядування» підсилюють ефективність захисту прав на земельні ділянки. Власники та користувачі земельних ділянок, покладаючись на ці принципи, отримують додатковий захист від неправомірного позбавлення прав на землю зі сторони державних органів чи органів місцевого самоврядування, що є особливо важливим у правовій системі, яка передбачає комплексні процедури відчуження земельних ділянок для суспільних чи з мотивів суспільної необхідності, при дотриманні яких суб'єкти владних повноважень можуть вчиняти помилки.

Окрім цього, ці правові позиції надають додатковий захист для землевласників та землекористувачів у випадку помилок державних органів чи органів місцевого самоврядування під час державної реєстрації

земельних прав, ведення реєстрів та державного земельного кадастру, зміни цільового призначення земель, приватизації землі та багатьох інших правових механізмів.

Що стосується подальших рішень ЄСПЛ після справи Рисовського, які стосувались принципу “належного урядування” або зловживань зі сторони публічної адміністрації, то сама правова позиція Суду не піддавалась істотним змінам чи уточненням. Так, наприклад, у рішенні від 2014 року у справі *Digrytė Klėbavičienė v. Lithuania*, яке стосувалось повернення із приватного володіння земельної ділянки, що первинно належала державі, Суд зазначав принцип належного урядування, але фактично ніяким чином не доповнив свою правову позицію, обмежився цитатами на справу Рисовського, Беєлер та низку інших [31, п. 31-43].

Схожа ситуація і з справою *Ramaј v. Albania*, рішення у якій було прийнято у грудні 2024 року. Суть справи була у неможливості заявника зареєструвати права на земельну ділянку, що первинно належала його батькові. У часи комуністичного режиму у Албанії земельну ділянку батька заявника, що знаходилась у місті Vloга, була передана сільськогосподарському підприємству. Після поступового переходу Албанії до ринкової економіки земля була повернута батькові заявника, про що останній отримав у 1996 році сертифікат про набуття землі у власність. Згодом спадкоємцем майже усієї земельної ділянки став заявник, який протягом років не мав можливості реалізувати своє право власності через відсутність прозорих процедур реєстрації, втрату документів заявника державними службовцями, а також встановлення права власності різних осіб на одну і ту ж ділянку. Аналізуючи питання порушення права заявника, яке гарантоване ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, Суд звернувся до принципу “належного урядування”, але фактично майже не розширив позицію, яка уже зазначалась у справі Рисовського. У межах цієї справи ЄСПЛ наголосив, що Конвенція зобов’язує держави забезпечити ситуацію,

щоб права власності заявника “були виконуваними і не блокувались діями або бездіяльністю державних органів” [43].

Однак не можна стверджувати, що концепція “належного урядування” у межах практики ЄСПЛ не змінюється взагалі. Прикладом може слугувати рішення від січня 2025 року у справі *Tverdokhlebova v. Ukraine*. Справа стосувалась оспорювання законності передачі земельної ділянки із державною власності у приватну та нюанси розподілу компетенцій між різними державними органами. Незважаючи на те, що у цій конкретній справі ЄСПЛ не побачив порушень ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, Суд зазначив принцип “належного урядування” та розширив його, вказавши, що принцип “належного урядування” може вимагати від державних органів не лише діяти оперативно при виправленні своїх помилок, а й також надавати компенсацію чи інше відшкодування добросовісним набувачам. Для встановлення факту чи особі була надана компенсація, Суд враховує чи мала особа змогу повернути свої кошти, отримати іншу земельну ділянку чи скористатись альтернативним способом захисту своїх прав для виходу із ситуації, що склалась. Суд враховує “практичні реалії, в яких опинився заявник” при прийнятті рішення з цього приводу [161, п. 41].

Окремо слід також наголосити, що існує категорія справ, де ЄСПЛ не вказує прямо принцип “належного урядування”, але мова все одно йде про помилки державних органів під час забезпечення прав землевласників. Яскравим прикладом є справа “Зеленчук і Цицюра проти України”, у межах якої досліджувалось питання українською мораторію на відчуження певних сільськогосподарських земель. У цьому контексті ЄСПЛ наголошував на питанні законодавчої або адміністративної невизначеності, яка несумісна з позитивними зобов’язаннями держави згідно з Конвенцією. Хоч уряд протягом тривалого строку декларував ціль зняти мораторій, кінцевий строк та інші деталі значно змінювались та були непередбачуваними. Суд

наголосив, що “мораторій став de facto необмеженим, а умови його зняття - невизначеними”. Зазначена невизначеність державної політики була фактором, що посирила тягар, покладений на заявників у цій справі. Право заявників розпоряджатись майном “стало предметом прийняття законодавства невизначеного змісту, прийняття, яке здійснювалося у спосіб, який вбачається непередбачуваним і недостатньо роз’ясненим” [53, п. 101-147].

Зважаючи на усе вищезазначене, варто наголосити, що практика ЄСПЛ щодо помилок чи зловживань зі сторони органів державної влади та місцевого самоврядування розвивалась поступово. “Нормативним” підґрунтям більшості спорів є ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, а поведінка державних органів найчастіше була взята до уваги в контексті принципу пропорційності між інтересами суспільства та приватних землевласників та землекористувачів при здійсненні втручання у права останніх.

Європейський суд з прав людини протягом десятків років розвивав та систематизував правові позиції щодо вимог до діяльності публічної адміністрації в тому числі при вирішенні земельних спорів, що врешті-решт було об’єднано у одну концепцію та названою принципом “належного урядування”. Проаналізувавши генезис цього принципу, можна виділити його наступні вимоги, які ставляться перед суб’єктами владних повноважень, що здійснюють втручання у права суб’єктів земельних правовідносин:

- суб’єкти владних повноважень повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб;
- внутрішні процедури державних органів мусять сприяти юридичній визначеності, а також мінімізувати ймовірність помилок останніх;

- ні Конвенція, ні ЄСПЛ не забороняють органам державної влади та місцевого самоврядування виправляти свої попередні помилки, в тому числі ті, що вчинені через їхню власну недбалість, але ризики виправлення повинні покладатись на державу і не можуть непропорційно втручатись у нове право землевласника чи землекористувача;
- для належного виправлення попередніх помилок, які ведуть до скасування помилково наданого права на землю, принцип “належного урядування” може покладати обов’язок не лише діяти невідкладно, а й також надати відповідну компенсацію чи інший вид відшкодування попередньому bona fide власникові.
- Визначаючи чи колишньому добросовісному власнику була доступна належна компенсація, Суд повинен враховувати практичні реалії, у яких опинився заявник, практична доступність цієї компенсації, можливість отримати альтернативне майно або використати іншу форму захисту своїх прав [98, с. 73-74].

2.3. Правові позиції ЄСПЛ щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав

Як уже зазначалось раніше, Конвенція передбачає фундаментальні та абстрактно описані права, які надалі тлумачаться та деталізуються Європейським судом з прав людини у процесі його діяльності. Окрім очевидного права на мирне володіння своїм майном, ще одним правом, яке може бути використане для захисту земельних прав особи є право на справедливий суд, яке передбачене ст. 6 Конвенції.

Істотною мірою ця стаття стосується гарантій обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення, тому у контексті земельних спорів має більше значення п. 1 ст. 6 Конвенції. Конвенцією передбачено: “Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або - тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, - коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя” [88, ст. 6].

Право на справедливий суд фактично передбачає низку гарантій, що надаються особі під час захисту своїх прав у процесі вирішення спору. Багато із складових п.1 ст. 6 містять абстрактні формулювання, які протягом десятиліть діяльності Європейського суду з прав людини деталізувались у його практиці.

2.3.1. Спiр щодо “прав та обов’язкiв цивiльного характеру”

Перш нiж аналізувати решту складових права на справедливий суд через призму практики ЄСПЛ, слiд зрозумiти чи в принципі ця норма застосовується до земельних спорiв i якщо так, то чи iснують якiсь обмеження. Стаття передбачає, що цi гарантiї застосовуються пiд вирiшення спору, що стосується “прав та обов’язкiв цивiльного характеру”.

У цьому контекстi Т.І. Фулей наголошує, що це не означає, що ст. 6 Конвенцiї захищаються виключно права особи в межах цивiльного процесу. Формальна квалiфiкацiя того чи iншого права як “цивiльного” за законодавством конкретної краiни не є визначальною для Європейського суду з прав людини [169, с. 55].

Це питання було предметом аналізу у справi *Ferrazzini v. Italy*, яка стосувалась не земельного спору, а податкового, але є важливою в контекстi дослiдження. У межах цiєї справи уряд стверджував, що податковий спiр належить до сфери публiчного права, оскiльки це частина громадянських обов’язкiв, в той час як заявник стверджував, що провадження стосується цивiльних прав та обов’язкiв, оскiльки мiстився майновий аспект. Суд наголосив на своїй усталенiй практицi, що “поняття “цивiльних прав та обов’язкiв” не може тлумачитися виключно з огляду на нацiональне законодавство держави-вiдповідача”. Ця концепцiя має автономне значення у практицi ЄСПЛ. Суд зазначав, що сама наявнiсть майнового аспекту спору не свiдчить, що вiн обов’язково стосується цивiльних прав, оскiльки iснують майновi зобов’язання, що стосуються сфери публiчного права як, наприклад, зобов’язання у сферi податкового законодавства, штрафи накладенi як кримiнальна санкцiя або майновi зобов’язання, що “є частиною звичайних громадянських обов’язкiв у демократичному суспiльствi” [32, п. 20-31].

Водночас Суд у цiй справi також наголосив, що з часом характер взаємодiї мiж державою та громадянином iстотно змiнився, держави все

частіше втручаються у приватно-правові відносини, а Конвенція “живий інструмент”, що має бути адаптованим до сучасних умов. У зв’язку із всім вищезазначеним, Суд прийшов до важливого висновку в контексті земельного права: “процедури, які відповідно до національного законодавства належать до «публічного права», можуть підпадати під дію статті 6 у її «цивільному» аспекті, якщо результат провадження має вирішальне значення для приватних прав та обов’язків — наприклад, у справах про продаж земельної ділянки, управління приватною клінікою, майнові права, надання адміністративних дозволів, що стосуються умов професійної діяльності або ліцензії на продаж алкоголю” [32, п. 27].

Суд визнає, що деякі права та обов’язки за своєю природою не визнаються цивільними (наприклад, у разі, якщо мова йде про спір між органом державної влади та державним службовцем, який там здійснює публічні функції, податкові спори, спори щодо вислання іноземців, тощо) [32, п. 28-29].

Хоч у межах даної справи Суд дійшов до висновку, що ст. 6 Конвенції не застосовується, для цілей аналізу важливим є те, що обсяг спорів, що стосуються майнових прав або мають майнові наслідки і водночас не вважаються Судом такими, що стосуються “цивільних прав та обов’язків” у розумінні Конвенції, є відносно невеликим. Більше того, вони переважно стосуються податкового права, а тому решта спорів щодо майнових прав, зокрема, але не обмежуючись, спори про продаж земельної ділянки - це спори про цивільні права та обов’язки, а тому захищаються гарантіями ст. 6 Конвенції.

Більше того, зважаючи на те, що концепція “цивільних прав та обов’язків” має автономне значення, той факт, що спір про земельні права вирішується не у порядку цивільного, а господарського чи адміністративного судочинства ще не означає, що ці права не є цивільними [169, с. 55].

Додатково слід взяти до уваги рішення ЄСПЛ у справі *Ringeisen v. Austria* від 16 липня 1971 року, яке стосувалось в тому числі земельних правовідносин. Аналізуючи обставини справи, Суд наголосив, що ст. 6 Конвенції можливо застосовувати не тільки коли сторонами спору з обох боків є приватними особами. Формулювання “вирішення спору щодо цивільних прав і обов’язків” включає “усі провадження, результат яких має вирішальне значення для приватних прав і обов’язків”. Суд наголосив, що характер законодавства (наприклад комерційне чи адміністративне) або орган, що має юрисдикцію щодо цього спору (суд чи адміністративний орган) має невелике значення для визначення, чи це цивільні права та обов’язки. Рішення щодо операцій заявника стосовно нерухомості приймалось державним органом в межах адміністративного права, але “мало вирішальне значення для цивільно-правових відносин”, тому Суд вказав, що “цього достатньо, щоб Суд мав визначити, чи відповідало провадження у цій справі вимогам пункту 1 статті 6 Конвенції” [44, п. 94].

2.3.2. Гарантія “суду, що встановлений законом”

Однією із гарантій, що передбачає ст. 6 Конвенції є те, що розгляд земельного спору повинен здійснюватись “судом, встановленим законом”. Зміст цього формулювання теж був предметом тлумачення Європейським судом з прав людини, зокрема у справі “Сокурєнко і Стригун проти України”. Згідно з обставинами справи ТОВ “Агро-Рось” звернулось до суду з позовом про визнання недійсним рішення районної ради про передачу Сокурєнко та Стригуну земельних ділянок. Суд першої інстанції задовольнив позов товариства, апеляційний суд залишив рішення першої інстанції без змін, апеляційні скарги було відхилено. Надалі у 2004 році справа була передана до Вищого господарського суду України (надалі - “ВГСУ”), який скасував попередні рішення та повернув справу на новий розгляд. За кілька місяців після цього Верховний Суд України (надалі -

“ВСУ”) розглянув касаційну скаргу юридичної особи та залишив у силі постанови апеляційного суду і скасував постанови ВГСУ, оскільки висновки останнього “не відповідали фактичним обставинам і були необґрунтованими та помилковими”.

Заявники звернулись до ЄСПЛ, бо, на їхню думку, ВСУ не був “судом, встановленим законом”, оскільки вийшов за межі своїх повноважень під час здійснення судочинства. Суд проаналізував чинний на той момент ГПК України в тому числі в контексті повноважень ВСУ при перегляді постанов ВГСУ у касаційному порядку. Уряд стверджував, що Верховний Суд України - найвищий судовий орган, який може приймати рішення, виходячи із засад законності. Уряд зазначив, що хоч скасування постанови ВГСУ та залишення в силі рішень судів першої та другої інстанції не передбачено ГПК України, така практика була типовою для ВСУ, а тому існувала правова визначеність і до заявників не застосовувався унікальний, дискримінаційний підхід.

За результатами свого аналізу ЄСПЛ вказав, що Конвенція не вимагає від держав створення апеляційної чи касаційної інстанції, але якщо вони уже існують, то їхня діяльність підпадає під вимоги ст. 6 Конвенції. “Встановлений законом” суд означає, що судова влада незалежна від виконавчої, але керується законом, що приймається парламентом. Європейський суд з прав людини наголосив, що це не лише суд, який має прийняту парламентом правову основу своєї діяльності, а також суд, який дотримується норм, що регулюють його діяльність. Дійсно, суди мають певну свободу у тлумаченні національного законодавства, ЄСПЛ допускає, що найвищий судовий орган держави, який тлумачить законодавство, може виходити за межі своїх об’єктивно виражених повноважень, ухвалюючи рішення, що прямо не передбачене законом, але такий підхід повинен бути належним чином обґрунтований та винятковим за своїх характером.

Суд прийшов до висновку, що у ВСУ не було належної правової основи приймати таке рішення, оскільки чинний на той час ГПК України передбачав інші можливі рішення. Більше того, уряд фактично визнав, що такий підхід звична практика ВСУ, а не виняткове рішення. Зважаючи на все вищезазначене, ЄСПЛ визнав, що мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, а ВСУ не є “судом, встановленим законом” у цьому конкретному випадку.

Окремо варто наголосити, що справа у межах національної правової системи розглядалась у межах господарського судочинства, але це не завадило ЄСПЛ захистити гарантії заявників у спорі щодо їхніх “цивільних прав” [158].

Отже, критерій “встановлений законом суд” не лише означає, що повинна бути нормативна база для діяльності цього суду, а й також те, що суд повинен розглядати земельні спори з дотриманням цієї нормативної бази та своїх повноважень, вихід за межі яких можливий найвищою судовою установою виключно у виняткових випадках та за наявності належного обґрунтування.

2.3.3. Критерій “незалежного та безстороннього суду”

Черговою гарантією, що надається п. 1 ст. 6 Конвенції, і водночас складовою права на справедливий суд є те, що спір повинен бути розглянутий незалежним і безстороннім судом. Для деталізації позиції ЄСПЛ з цього приводу доречною для аналізу буде справа *Miracle Europe LFT v. Hungary*. Справа стосувалась вирішення спору судом з порушенням територіальної юрисдикції, оскільки справа у неправомірний спосіб була передана із суду, що був уповноважений на розгляд справи заявника (у зв’язку із надмірним навантаженням відповідального за цю справу суду), до іншого суду [39].

Європейський суд з прав людини у рішенні вкотре наголосив, що “закон” у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції означає “не лише законодавство, яке передбачає створення та компетенцію судових органів, але й будь-які інші норми внутрішнього права, порушення яких призводить до того, що участь одного чи більше суддів у розгляді справи є неправомірною”, чим фактично підтвердив попередні висновки щодо вимог, які стоять перед “судом, що встановлений законом” [39, п. 48].

Однак, ЄСПЛ у межах цієї справи також деталізував категорії “незалежності” та “безсторонності”. Перш за все, Суд вказав, що обидва поняття тісно пов’язані, а тому можуть потребувати спільного аналізу. Розглядаючи критерій “незалежності” суду, ЄСПЛ вказав, що правосуддя має не лише здійснюватись, але й видимим для інших. Суд наголосив, що важливим є враження, в тому числі сторін (хоч це і не вирішальний фактор), що правосуддя дійсно є незалежним. Якщо сумніви щодо незалежності суду обґрунтовані - можна розглядати це як порушення права на справедливий суд. Факторами, що слід брати до уваги під час визначення чи сумніви є обґрунтовані, є порядок призначення суддів, строк їхніх повноважень, а також наявність процедур, що гарантують захист від зовнішнього тиску на суд і чи в принципі суд створює враження незалежного органу [39, п. 53].

Що стосується принципу безсторонності або неупередженості, то суд розділяє його на суб’єктивні та об’єктивні критерії неупередженості. Для встановлення наявності суб’єктивного критерію неупередженості слід оцінити особисту поведінку судді, його переконань, що можуть свідчити про наявність упередженого ставлення у цьому конкретному земельному спорі. Що стосується об’єктивного критерію, то слід з’ясувати “чи сам трибунал, зокрема його склад, забезпечував достатні гарантії для виключення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо його неупередженості”. Обидва ці критерії тісно пов’язані і утворюють

подвійний захист для землевласників та землекористувачів, які прагнуть безстороннього розгляду їхнього спору.

Суд наголосив також, що безсторонність та незалежність суду неможлива без чітких правил, які впорядковують його діяльність, а також гарантій відсутності свавілля у розподілі справ між суддями. ЄСПЛ зазначив, що відсутність чітких правил дає підстави сумніватись у неупередженості суду, оскільки можливі втручання політичних чи інших сил на вибір суду. Вибір суду повинен здійснюватись “на загальних і об’єктивних принципах”, оскільки дискреційність у перерозподілі справ може призводити до маніпуляцій (наприклад, перевантаження певних суддів справами або скеровування конкретних справ певним суддям). Зважаючи на усе вищезазначене, Суд прийшов до висновку про порушення у цій справі державою своїх зобов’язань за п. 1 ст. 6 Конвенції [39, п. 54-58, 67].

У справі “Агрокомплекс проти України”, яка хоч і не стосувалась земельного спору, але стосувалась порушень Україною своїх конвенційних зобов’язань, ЄСПЛ також наголосив, що під суб’єктивним критерієм безсторонності мається на увазі, що “жоден з членів суду не має проявляти будь-яку особисту прихильність або упередженість чи зацікавленість”, а за відсутності належних доказів зворотного - застосовується “презумпція особистої безсторонності”. Що стосується безсторонності суду з об’єктивної точки зору, то він повинен “забезпечувати достатні гарантії для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву з цього приводу”. Тобто потрібно перевірити чи “існують, окрім поведінки самих суддів, безсумнівні факти, що можуть служити підставою для сумніву в їхній безсторонності” [160, п. 126].

Водночас Суд також наголосив, що Конвенція не передбачає “правильних” форм взаємодії органів, що належать до виконавчої гілки влади, та судових органів. Мета Суду у кожній справі - встановити чи за

конкретних обставин були підстави сумніватись у безсторонності суду. Європейський суд з прав людини також додатково уточнив, що навіть якщо втручання відбувалось, але не мало відповідного результату, це не має значення, оскільки таке “втручання органів виконавчої і законодавчої влади свідчать про відсутність поваги до судової влади як такої та виправдовують сумніви підприємства-заявника щодо незалежності і безсторонності судів”.

З метою дотримання своїх конвенційних зобов’язань держави повинні забезпечити, щоб державні органи не лише не втручались безпосередньо у судовий процес та діяльність судової гілки влади, а й щоб “поважали і виконували судові рішення і ухвали, навіть якщо вони не погоджуються з ними”. Держава повинна не просто встановлювати декларативні гарантії незалежності суддів, а й також імплементувати їх у повсякденні адміністративні процедури. Окрім цього, судова гілка влади повинна бути незалежною не лише від зовнішнього впливу, а й також від внутрішнього (наприклад, судді не повинні піддаватись впливу чи виконувати вказівки інших суддів) [160, п. 131-137]. Зворотна ситуація буде свідчити про недотримання державою своїх зобов’язань щодо забезпечення безстороннього розгляду земельних спорів.

2.3.4. Критерій “правової визначеності” та “розумного строку”

Додатковою важливою складовою права на справедливий суд є стадія виконання судового рішення. У цьому контексті доречним буде дослідити справу *Hornsby v. Greece*. Подружжя Hornsby, піддані Сполученого Королівства, проживали на острові Родос, Греція, та були репетиторами з англійської. Бажаючи організувати приватну школу англійської на острові, заявниця звернулася до Міністерства освіти із відповідним проханням, на що отримала відмову, оскільки такий дозвіл надається місцевими органами середньої освіти виключно громадянам Греції. Звернувшись у 1984 році до Управління середньої освіти Додеканеських островів із аналогічною

заявою, заявниця отримала знову відмову у зв'язку із відсутністю відповідного громадянства [34].

Заявниця, вважаючи, що такий підхід органів влади суперечить Римському договору 1957 року, звернулась до Суду Європейських Спільнот, який у березні 1988 році постановив - відмова управління суперечить нормам Договору про ЄЕС. Протягом місяця заявники подали дві заяви до місцевого управління середньої освіти, яке знову відхилило їх [34].

Вважаючи свої права порушеними, заявники звернулись із двома позовами до Верховного адміністративного суду. У 1989 році Верховний адміністративний суд задовольнив позовні вимоги подружжя Hornsby та скасував рішення управління. Подальші спроби Hornsby отримати дозвіл на організацію приватної школи не мали успіху, оскільки відповідні місцеві державні органи влади не відповіли на повторні заяви, незважаючи на рішення Верховного адміністративного суду. Заявники намагались захистити свої права не лише в межах цього провадження, а й також звертались до прем'єр міністра із проханням втрутитись та вжити необхідних заходів. Окрім цього, заявники також у 1992 році звертались до адміністративного суду Родосу із позовом про відшкодуванням збитків. Суд у 1995 році постановив, що відмова розглядати заяву - незаконна [34].

Розглядаючи справу по суті, Європейський суд з прав людини наголосив, що право на суд включає в себе право ініціювати провадження, але "це право було б ілюзорним, якби правова система держави дозволяла остаточному, обов'язковому судовому рішенню залишатися невиконаним на шкоду одній зі сторін". Суд вказав, що трактувати п. 1 ст. 6 Конвенції інакше неможливо, оскільки "виконання рішення суду має розглядатись як невід'ємна частина "судового розгляду" у значенні статті 6". ЄСПЛ також зазначив, що ці висновки "мають ще більше значення у справах адміністративного провадження, коли результат спору визначальний для

цивільних прав заявника”. Звернення до адміністративних судів має за мету не просто скасувати неправомірне рішення, а вирішити проблему, усунути наслідки, а тому адміністративні органи мають обов’язок виконати рішення суду. Відмова чи зволікання органами влади виконати рішення суду має наслідком порушення ст. 6 Конвенції. Зважаючи на все вищезазначене, оскільки рішення суду не виконувалось більше 5 років, ЄСПЛ визнав, що у даній справі мало місце порушення ст. 6 Конвенції [34, п. 40-45].

Аналізуючи саме земельні спори з цього приводу, що були предметом розгляду ЄСПЛ, варто знову звернутись до справи Рисовський проти України, яка уже була предметом дослідження у попередньому підрозділі. Справа Рисовського стосувалась не лише принципу належного урядування, а й також права на справедливий суд, зважаючи на те, що рішення суду від 1994 року, яке набрало законної сили і яким було зобов’язано сільську раду виділити фермерському господарству заявника земельну ділянку, не було виконано. Строк невиконання рішення суду перевищив сімнадцять років, чотирнадцять з яких припали на юрисдикцію Суду. ЄСПЛ наголосив, що виконання судового рішення це частина права на суд, а тривале невиконання рішення веде до порушення права [156, п. 52-56].

Окремої уваги заслуговують також висновки Суду щодо прийнятності цієї скарги щодо порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Уряд стверджував, що Рисовський є некоректним заявником, оскільки стороною національного провадження був не заявник, а його фермерське господарство. Аналізуючи це питання, ЄСПЛ наголосив на важливості відмежовувати правосуб’єктність учасника товариства та самого товариства, яке брало участь у національному провадженні, для цілей визначення “потерпілого” згідно з ст. 34 Конвенції. Водночас Суд не погодився із запереченнями уряду. ЄСПЛ вказав, що раніше Суд уже визнавав право одноосібного власника товариства звернутись самому із заявою, зважаючи на тісний правовий зв’язок заявника як фізичної особи та одночасно власника

товариства. Більше того, ЄСПЛ також звернувся до своєї попередньої практики, коли визнав прийнятною скаргу, що була подана усіма учасниками кооперативу, який був стороною національного провадження.

Окрім цього, з матеріалів справи не було зрозуміло, чи був хтось інший учасником фермерського господарства. Зважаючи на те, що фермерське господарство розпоряджається своїм майном зі спільної згоди його учасників, то навіть якщо інші учасники і були, то вони не заперечували проти дій Рисовського. Суд у цій справі також звернув увагу, що первинне рішення районної ради про передачу земельної ділянки та державний акт були видані на ім'я саме фізичної особи. Зважаючи на вищезазначене, ЄСПЛ прийшов до висновку, що “неприродним був би висновок, що провадження, у результаті якого було підтверджено право фермерського господарства заявника на земельну ділянку, не було визначальним для цивільних прав і обов'язків заявника”, а тому Рисовський був визнаний потерпілим, а скарга прийнятною [156, п. 44-49].

Важливою в контексті правової визначеності як складової права на справедливий суд, зокрема у спорах щодо нерухомості, є також справа *Brunarescu v. Romania*, рішення ЄСПЛ від 28 жовтня 1999 року. Згідно з матеріалами справи батьки заявника були власниками будинку, що знаходився у Бухаресті. У 1950 році держава фактично взяла під свій контроль будинок сім'ї заявника, але залишила останнім право жити у одній з квартир як орендарям майна. Як стверджується у рішенні Суду, причина не була повідомлена заявникам, але, ймовірно, це було зроблено на підставі прийнятного Декрету про націоналізацію [25, п. 11-13].

У 1993 році заявник як спадкоємець первинних власників будинку подав позов до суду першої інстанції з вимогою визнати націоналізацію недійсною. У грудні того ж року місцевий суд визнав націоналізацію помилковою, оскільки декрет стосувався осіб, які не були працівниками, в той час як батьки заявника не належали до іншої категорії громадян. Суд

першої інстанції зобов'язав мера Бухареста та державну компанію “С” повернути будинок заявнику. Рішення не було оскаржено в апеляційному порядку і стало остаточним. Судове рішення було фактично виконано і заявник продовжив користуватись майном та сплачувати земельник податок на будинок, а не орендну плату до 1996 року. Однак Генеральний прокурор Румунії звернувся до Верховного суду Румунії, вимагаючи скасування рішення 1993 року на підставі перевищення судом своїх повноважень. Розглянувши заяву прокурора, Верховний Суд у 1995 році скасував рішення суду першої інстанції від грудня 1993 і відхилив позов *Brunarescu*. Верховний Суд відмовив у позові заявника на наступній підставі: “держава могла набути право власності на основі законодавства, і що суд не мав права переглядати спосіб застосування декрету”. Окрім цього, Суд також вважав, що компенсація за незаконну експропріацію має визначатись новим законодавством [25, п. 11-30].

Brunarescu звернувся до Європейського суду з прав людини зі скаргою щодо порушення Румунією п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки “висновок Верховного суду про відсутність юрисдикції судів на розгляд позову про повернення володіння суперечить праву на доступ до суду”. Уряд фактично визнав, що заявнику було відмовлено у доступі до суду, але лише тимчасово та виправдано. Розглянувши заяву, ЄСПЛ зазначив, що право на суд передбачає наявність “юридичного шляху для розгляду вимог, що стосуються цивільних прав”. Скасування Верховним судом рішення першої інстанції на підставі того, що суди не мають юрисдикції щодо цього спору, є порушенням Конвенції. Суд наголосив на тісному зв'язку права на справедливий суд та принципу верховенства права, які базуються в тому числі на правовій визначеності, а саме що “рішення, винесені судами, не ставилися під сумнів після того, як вони стали остаточними”. У межах даної справи Генеральний прокурор Румунії фактично мав можливість ініціювати скасування остаточного рішення суду, що набрало законної сили, а таке

право не було обмежене у часі, що фактично спричинило ситуацію, коли рішення суду завжди можуть оскаржуватись безстроково. Скасування рішення суду першої інстанції, яке Верховний суд Румунії охарактеризував як “необоротне та виконане рішення”, фактично нівелює суть судового процесу та принципу правової визначеності [25, п. 56-62].

ЄСПЛ також наголосив, що твердження Верховного Суду, що суди не можуть розглядати справу заявника, є порушенням Конвенції також. Обмеження можливості вирішення цього спору щодо нерухомості лише парламентом, тобто фактичне “повне виключення справ з юрисдикції судів” є порушенням права особи на доступ до суду [25, п. 63-65].

Справа *Brimaurescu* мала вплив і на українську правову систему. Так, наприклад, Суд фактично прямо вказав на схожість цієї справи із справою “Совтрансавто-Холдинг” проти України”. У межах свого рішення від 25 липня 2002 року ЄСПЛ наголосив: “судова система, в якій існувала процедура внесення протесту, а відтак можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, як це було встановлено у цій справі, не відповідає як така принципу правової певності, який становить один з основних елементів верховенства права в сенсі статті 6 параграфу 1 Конвенції” [157, п. 77].

Додатковою важливою складовою права на справедливий суд є “розумність” строку вирішення земельного спору. Конвенцією безпосередньо передбачено, що “кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку”. Складова “розумного строку”, як й інші, теж були предметом тлумачення Європейським судом з прав людини і є тісно пов’язана з принципом юридичної визначеності.

У цьому контексті важливим є рішення ЄСПЛ від 1996 року у справі *Di Pede v. Italy*, яка стосувалась земельного спору. У 1978 році заявник звернувся до місцевого суду з позовом до двох відповідачів, вимагаючи

зобов'язати останніх викорчувати дерева та знести будівлю, що розміщені з порушенням норм щодо мінімальної відстані до межі сусідніх земельних ділянок. Заявник також просив зобов'язати відповідачів відновити місцевість до попереднього стану та компенсувати збитки. Перше засідання у справі мало місце у жовтні 1978, подальші роки судові засідання відклались з різних причин (очікування звіту експерта, ознайомлення зі звітом, підготовка додаткового звіту). Свідки були допитані лише у 1984 році. Розгляд справи неодноразово переносився і в подальші роки. Рішення про задоволення вимог заявника було прийнято лише у березні 1986 року, але розмір компенсації “мав бути встановлений у окремому провадженні”. У травні 1986 році була подана апеляція відповідачами, але у грудні 1987 року заявника повідомили, що апеляція таки зареєстрована не була [30, п. 7-14].

У лютому 1988 року заявник направив вимогу до відповідачів виконати рішення від березня 1986 року. У квітні 1988 заявник просив магістрат визначити порядок виконання рішення суду. Магістрат призначив землевпорядника і будівельну компанію, які мали здійснити та контролювати виконання, ще через 6 місяців, у жовтні 1988. Як свідчать матеріали справи, в кінці 1988 року роботи були частково виконані [30, п. 7-14].

Заявник звернувся до ЄСПЛ із скаргою, що строк провадження (як судового, так і виконавчого) були несумісні з правом на справедливий суд та з критерієм розумності строків зокрема. ЄСПЛ розглядав виконавче провадження як другу стадію провадження, що почалось у 1978 році, а тому Суд вважає, що провадження ще по суті досі триває. Європейський суд з прав людини наголосив у цій справі, що розумність тривалості справи “має оцінюватися з урахуванням конкретних обставин справи та відповідно до критеріїв, встановлених у практиці Суду, зокрема щодо складності справи, поведінки заявника та відповідних органів влади” [30, п. 27]. У цьому

контексті ЄСПЛ наголосив, що місцевий суд не діяв належно, оскільки не замінив експерта, підготовка висновку якого зайняла значно більше часу, аніж було передбачено. Суд визнав, що заявник частково відповідальний за затягування процесу, але все одно провадження зайняло значно більше часу, аніж мало би, зважаючи на обставини справи та її складність. ЄСПЛ визнав, що мало місце порушення ст. 6 Конвенції, оскільки провадження, яке тривало більше 18 років, не можна вважати розумним, враховуючи той факт, що переважною мірою така ситуація спричинена саме державними органами [30, п. 25-32].

Схожою за суттю порушення Конвенції, але не за фактичними обставинами була справа *Zappia v. Italy*. У межах цієї справи теж визнав порушення п. 1 ст. 6 Конвенції державою. Суд знову наголосив, що для дослідження розумності строку потрібно брати до уваги складність справи, поведінку державних органів та заявників. Хоч мали місце певні недоліки поведінки заявників, затримки провадження у цій справі теж були переважно спричинені державою, а тому, зважаючи також на складність справи, критерій “розумного строку” був порушений [52].

2.3.5. Критерій “обґрунтованості” рішення

Черговою вимогою, яка стоїть перед державами, що зобов’язались забезпечити право на справедливий суд, є “обґрунтованість” судового рішення. У межах п. 1 ст. 6 Конвенції “обґрунтованість” судового рішення зазначена, але радше стосується кримінального процесу. Водночас ЄСПЛ також застосовує цей принцип і до земельних спорів та інших спорів, що стосуються цивільних прав та обов’язків.

Так, наприклад, у справі *Ruiz Torija v. Spain*, яка стосувалась розірвання договору оренди нерухомості, Європейський суд з прав людини вказав, що питання обґрунтованості судового рішення повинно визначатись у кожному випадку окремо. Національний суд повинен мотивувати своє

рішення, але не має обов'язку “детально відповідати на кожен аргумент”. Суд наголосив, що при визначенні того, коли мотивування є потрібним, а коли - ні, слід брати до уваги характер рішення, приведені сторонами доводи, відмінності законодавства чи судових практик. Конкретно у цій справі апеляційний суд не врахував аргумент заявника щодо пропуску орендодавцем-позивачем строку позовної давності, який, на думку заявника, був важливим. Суд прийшов до висновку, що довід щодо пропуску позовної давності був достатньо обґрунтованим, щоб суд взяв його до уваги. Аргумент уряду, що суд проігнорував аргумент і таким чином відхилив його, не переконав ЄСПЛ у цій справі також, оскільки “питання про строк давності належить до зовсім іншої юридичної категорії, ніж підстави для розірвання договору оренди, і тому вимагало окремої, чіткої відповіді”. За відсутності аргументації сторонам неможливо встановити чи взагалі суд взяв до уваги цей аргумент і якщо так, то з яких причин відхилив, а тому визнав у даному випадку порушення ст. 6 Конвенції [45].

Зважаючи на все вищезазначене, і передбачене Конвенцією право на справедливий суд, і правові позиції Європейського суду з прав людини, що тлумачать та деталізують цю норму, є реальними механізмами для захисту земельних прав особи. Практика ЄСПЛ встановила обов'язки держав щодо захисту права землевласників та землекористувачів на доступ до суду, зокрема Конвенція та практика Суду передбачають, що спори повинні розглядатись судом, який має для цього законодавчу основу та дотримується її. Окрім цього, суд, який розглядає земельний спір, повинен бути належним та безстороннім – процедури не повинні бути такими чи виглядати так наче на процес здійснюється неправомірний вплив як зі сторони інших суддів, так і від інших державних органів. Європейський суд з прав людини у своїй практиці також приділяє істотну увагу можливості особи виконати остаточне рішення суду як складовій права на

справедливий суд, а також несумісності цього права та необмеженою можливістю державних органів оспорити остаточне судове рішення.

Систематизація цих правових позицій та подальше вивчення є важливим для усіх учасників земельних спорів: землевласники та інші учасники земельних правовідносин можуть розраховувати на справедливий розгляд спорів щодо їхніх земельних прав, а усі гілки державної влади, які будуть враховувати позицію ЄСПЛ з цього приводу під час здійснення своїх обов'язків або встановлення вимог до діяльності інших, зможуть зменшити як матеріальні, так і часові втрати від передачі заявниками земельних справ на розгляд Європейського суду з прав людини.

Висновки до розділу II

Отже, Європейський суд з прав людини у межах своєї практики розробив низку правових позицій, що стали новими нормами права, яких повинні дотримуватись державні та судові органи при захисті земельних прав та вирішенні земельних спорів. За результатами проведеного аналізу можна виділити наступне:

1. справи та правові позиції ЄСПЛ можуть бути класифіковані за різними підставами, але найбільш релевантним видається поділ на правові позиції щодо захисту права мирного володіння землею, щодо дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та щодо права на справедливий суд; правові позиції, що стосуються ст. 8 Конвенції (право на повагу до житла) не виділяються в окрему категорію, оскільки земля може бути захищеною на цій підставі лише як невіддільна складова частина «житла».

2. у межах своєї практики Європейський суд з прав людини використовує автономне тлумачення поняття «майно»; за результатами аналізу практики запропоновано наступне доктринальне визначення цього поняття: рухомі і нерухомі об'єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві;

3. Суд також використовує триступневий тест для перевірки правомірності позбавлення права особи на землю, який передбачає дотримання принципу законності, переслідування легітимної мети та пропорційності. Дотримання принципу законності можливе у разі, якщо втручання у право на землю не лише має законодавче підґрунтя, а й закон повинен бути «достатньо доступним, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні». Зокрема землевласники та землекористувачі повинні мати

можливість передбачити наслідки своїх дій та бути захищені від свавілля державних органів, а позбавлення іноземців їх прав на майно має свою специфіку і повинно відбуватись відповідно до загальних принципів міжнародного права;

4. позбавлення права власності на землю повинно здійснюватися в інтересах суспільства. У межах своєї практики ЄСПЛ залишає широку дискрецію національних органів влади визначати інтереси суспільства, але під час вирішення спорів Суд визнавав усунення нерівності у житловій сфері, охорону довкілля, перехід до ринкової економіки та інші фактори інтересами суспільства. Доктринальне визначення цієї категорії в розрізі земельних спорів повинно бути наступним: «Інтереси суспільства – це політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи права власності на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності»;

5. додатковою вимогою Суду, дотримання якої вимагається під час процедури позбавлення права власності особи на землю, є дотримання принципу пропорційності. Європейський суд з прав людини наголошує на необхідності дотримання справедливого балансу між інтересами суспільства та окремої особи, а критеріями дотримання цього принципу, серед іншого, є наявність компенсації, її розмір та своєчасність, поведінка державних органів, поведінка скаржника, тощо; за деяких обґрунтованих обставин компенсація може бути або повністю відсутньою, або її розмір зменшеним.

6. окрема категорія правових позицій Суду, що застосовуються при вирішенні земельних спорів, стосується вимог до діяльності суб'єктів владних повноважень при втручанні у право власності особи на землю. Велика частина цих вимог були об'єднані як принцип «належного урядування», що передбачає обов'язок суб'єктів владних повноважень при позбавленні права на землю діяти своєчасно, послідовно та дотримуватись

власних процедур, які спрямовані на мінімізацію ймовірності помилок. Державні органи можуть виправляти свої помилки, але негативні наслідки повинні покладатись не на землекористувача чи землевласника, а на державу. Згідно з практикою Суду, виправляючи свої помилки, державні органи зобов'язані діяти невідкладно.

7. Європейський суд з прав людини також істотно розширив зміст права на справедливий суд, яке теж опосередковано захищає земельні права. Майже усі спори, які стосуються земельних ділянок, можна віднести до спорів щодо “цивільних прав та обов'язків”, які захищаються встановленими у п. 1 ст. 6 Конвенції гарантіями, а належність конкретного земельного спору до категорії справ, що повинні розглядатись у межах адміністративного чи господарського судочинства, ще не свідчить за замовчуванням про порушення;

8. земельний спір повинен розглядатись судом, який встановлений законом, що включає в себе як наявність законодавчої основи для функціонування цього суду, так і дотримання останнім передбачених законодавством правил здійснення судочинства; вирішення земельного спору повинно здійснюватись незалежним та безстороннім судом, що включає в себе як відсутність суб'єктивної упередженості судді щодо конкретного спору, так і наявність чітких процедур, що не дають сумнівів у безсторонності судді, а також запобігають будь-яким неправомірним втручанням у судовий процес зі сторони інших органів влади або інших суддів;

9. право на справедливий суд передбачає, що учасник земельних правовідносин повинен не просто мати можливість звернутись до суду із проханням вирішити спір, а й також ефективно захистити свої права шляхом виконання остаточного рішення суду у справі, а неможливість держави протягом розумного строку забезпечити виконання судового рішення у земельному спорі свідчить про порушення права особи на

справедливий суд; необмежене часовими рамками право державних органів (наприклад, органів прокуратури) опротестувати остаточне рішення суду, що набрало законної сили, є несумісним з правом на справедливий суд та принципом верховенства права.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексний аналіз проблематики застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, зокрема досліджено фундаментальні теоретичні категорії, проаналізовано основні релевантні правові позиції Суду, а також ідентифіковано найважливіші проблеми застосування практики ЄСПЛ при регулюванні земельних правовідносин. За результатами аналізу розроблено та запропоновано низку ініціатив щодо підвищення ефективності цього джерела земельного права та усунення поточних недоліків правозастосування. Наукове дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Розкрито проблематику недостатнього теоретичного дослідження практики ЄСПЛ як джерела земельного права України. Більшість навчальних посібників та підручників не передбачають визначень категорій “джерело земельного права” та “практика ЄСПЛ”, а багато інших теоретичних досліджень носять локальний характер і не вивчають правову природу практики ЄСПЛ та її місце в системі джерел земельного права України.

2. Запропоновано визначати поняття “джерело земельного права” у формально-юридичному розумінні як офіційну форму зовнішнього вираження правових норм (загальнообов’язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель.

3. Обґрунтовано необхідність використання практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України, що підтверджується як законодавством, так і практикою правозастосування та вирішення земельних спорів.

4. Розкрито прецедентну правову природу практики ЄСПЛ. Правові позиції Європейського суду з прав людини мають схожі риси з

прецедентами, що притаманні країнам англосаксонської системи права, зокрема створення Судом нових правил поведінки у процесі тлумачення Конвенції, усталеність Судової практики, визначення загальних принципів, на яких базується рішення чи ухвала (аналогія *ratio decidendi*) та певна ієрархічність практики ЄСПЛ по відношенню до українських судів. Запропоновано розглядати практику Європейського суду з прав людини як створюваний наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовий прецедент, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішення земельних спорів в Україні.

5. Розкрито проблематику законодавчого визнання практики ЄСПЛ джерелом земельного права. Законом не передбачено визначення поняття “практика ЄСПЛ” і про зміст цієї категорії на підставі інших норм Закону можна робити лише опосередковані висновки. Задля вирішення недоліків законодавства з цього приводу запропоновано додати визначення поняття “практика Європейського суду з прав людини” до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». “Практика ЄСПЛ” повинна визначатись як усі рішення та ухвали, прийняті Європейським судом з прав людини у справах проти України чи інших держав.

6. Розкрито юридичну природу консультативних висновків Європейського суду з прав людини. За результатами проведеного аналізу запропоновано доповнити ст. 17 Закону наступним: “Консультативні висновки не мають обов'язкової сили, але враховуються судами при вирішенні питань, що виникли у зв'язку із правами, гарантованими Конвенцією”.

7. Розкрито правову природу практики Європейської комісії з прав людини. Незважаючи на істотно меншу кількість практики Комісії у порівнянні з практикою Європейського суду з прав людини, деякі

вітчизняні суди посиляються на такі правові позиції при вирішенні земельних спорів, а Закон безпосередньо передбачає її джерелом права. У зв'язку з цим та задля уніфікації законодавчих підходів з цього питання запропоновано внести зміни до ч. 4 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України, а також ч. 4 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України та викласти їх у новій редакції з урахуванням ролі практики Європейської комісії з прав людини: *“Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини і практику Європейської комісії з прав людини як джерело права”*. Також запропоновано внести зміни до ч. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України та викласти її у новій редакції: *“Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини та практики Європейської комісії з прав людини”*.

8. Розкрито проблематику встановлення ієрархічної ролі практики ЄСПЛ в системі джерел земельного права України. Практика Європейського суду з прав людини - це органічне та невід'ємне продовження Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, гармонійне та деталізоване продовження загальних принципів та прав, передбачених Конвенцією, а тому їхня правова природа рівноцінна та невіддільна. У зв'язку з цим та на підставі принципу переваги міжнародного права над національним законодавством можна стверджувати, що Конвенція у поєднанні з практикою Суду займає у ієрархії джерел земельного права вище місце за національне законодавство, але нижче за Конституцію України.

9. Визначено позитивні наслідки використання практики ЄСПЛ як джерела земельного права, зокрема гармонізація українських стандартів

захисту земельних прав із європейськими, набуття українськими землевласниками та землекористувачами права на додатковий захист у разі використання усіх внутрішньодержавних механізмів, тощо. Водночас важливим є той факт, що у такому разі Україна також втрачає частково контроль над розвитком своїх правових принципів, які у такому разі встановлюються Європейським судом з прав людини, а не українським парламентом.

10. Запропоновано низку класифікацій справ та правових позицій Європейського суду з прав людини, зокрема класифікацію правових позицій ЄСПЛ на ті, що стосуються права мирного володіння землею, ті, що стосуються вимог до діяльності публічної адміністрації при втручанні у права на землю, а також правові позиції щодо права на справедливий суд при захисті земельних прав.

11. Правові позиції щодо права мирного володіння своїм майном стосуються ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції, яка передбачає умови правомірності втручання у право володіння, а також здійснення контролю державою за використанням майна. У межах своєї практики ЄСПЛ дотримується принципу автономного тлумачення поняття “майно” і хоч звертає увагу на національне законодавство у цьому питанні, але залишає за собою право самостійно трактувати цей термін. За результатами здійсненого аналізу можна стверджувати, що “майно” у практиці ЄСПЛ в контексті земельного права це рухомі і нерухомі об’єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві.

12. Розкрито складові елементи встановленого у межах своєї практики Європейським судом з прав людини триступеневого тесту для перевірки правомірності позбавлення особи права на мирне володіння

своєю землею, який передбачає дотримання принципів законності, пропорційності, а також здійснення втручання в інтересах суспільства. Дотримання принципу законності є фундаментальною вимогою, оскільки позбавлення права власності землевласника або землекористувача повинне мати законодавче підґрунття. Водночас сам факт наявності нормативно-правового акта не робить таке втручання автоматично правомірним. Закон у розумінні ЄСПЛ повинен мати певну якість, а саме бути “достатньо доступним, чітким та передбачуваним у своєму застосуванні”. Суд визнає те законодавство передбачуваним, яке забезпечує захист від свавілля державних органів та достатньо чітко дає особі можливість передбачити наслідки своїх дій. Конвенція також передбачає, що позбавлення права мирного володіння своїм майном повинно здійснюватися відповідно до загальних принципів міжнародного права. Водночас у межах своєї практики Європейський суд з прав людини уточнив, що ця норма стосується іноземців.

13. Розкрито зміст «інтересів суспільства» як складової правомірного позбавлення власності на землю. ЄСПЛ залишає істотну дискрецію національних судів та органів державної влади при трактуванні цієї категорії. У казуальному порядку Суд визнавав легітимною метою прийняття земельних планів, усунення нерівності у житловій сфері, охорону довкілля, перехід до ринкової економіки, тощо. Доктринальне запропоноване визначення “інтересів суспільства” у практиці ЄСПЛ в контексті земельного права - це термін, що підлягає автономному тлумаченню, який включає політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи права власності на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності.

14. Фундаментальною вимогою при позбавленні особи права на землю є дотримання принципу пропорційності, який урівноважує широку

дискрецію публічної адміністрації при визначенні змісту “інтересів суспільства”. Суд у межах своєї практики наголошував на важливості дотримання “справедливого балансу” між інтересами суспільства та індивіда. Серед критеріїв дотримання принципу пропорційності можна виділити дотримання державними органами своїх процедур, поведінка заявника, наявність компенсації, її розмір та своєчасність, тощо.

15. Обґрунтована необхідність теоретичного виокремлення окремої категорії правових позицій ЄСПЛ, яка стосується вимог до поведінки суб’єктів владних повноважень. Досліджено генезис становлення принципу «належного урядування» у межах практики Європейського суду з прав людини. Теоретичний аналіз практики ЄСПЛ дозволяє стверджувати, що цей принцип включає наступні складові: суб’єкти владних повноважень повинні діяти вчасно та у належний спосіб, їхні внутрішні процедури повинні мінімізувати ймовірність помилок та сприяти правовій визначеності, а виправлення помилок навіть внаслідок їхньої недбалості хоч і допускається, але негативні наслідки повинні покладатись на державу, а не землевласників. Суб’єкти владних повноважень повинні діяти невідкладно у разі необхідності виправлення попередніх помилок, а за деяких умов навіть забезпечити відшкодування землевласнику чи землекористувачу.

16. Розкрито зміст права на справедливий суд у розумінні ЄСПЛ в контексті земельних спорів. Європейський суд з прав людини у своїй практиці сформулював низку вимог для забезпечення цього права учасникам земельних спорів, зокрема спори повинні розглядатись судом, який встановлений законом, тобто той, що має належну законодавчу основу для цього і дотримується правил судочинства. Земельні спори повинні розглядатись належним та безстороннім судом, який немає суб’єктивної упередженості щодо спору, а наявні процедури не дають підстав вважати, що у судовий процес можуть бути неправомірні втручання зі сторони інших

суддів чи органів влади. Окреме місце у практиці ЄСПЛ займають правові позиції щодо необхідності забезпечення учаснику земельного спору можливості виконати остаточне рішення суду як складову частину права на справедливий суд, а також несумісності цього права та принципу верховенства права з необмеженим строком права певних державних органів опротестувати остаточне рішення суду.

17. Виявлено додаткові чинники, що перешкоджають ефективному використанню практики Європейського суду з прав людини при вирішенні земельних спорів. Імплементация практики Суду як джерела земельного права ускладнюється через проблематичність встановлення правових позицій, які безпосередньо стають новими правовими нормами, у порівнянні з приписами нормативно-правових актів. ЄСПЛ у своїх рішеннях та ухвалах зазвичай самотійно виокремлює правові позиції, які є універсальними. Водночас нові правові позиції, які первинно стосувались конкретної справи, можуть стати універсальним правилом у майбутньому, оскільки на певному етапі більшість таких розширених тлумачень були лише позицією Суду у індивідуальній справі.

18. Розкрито проблематику застосування практики ЄСПЛ в Україні через обмежену кількість здійснених перекладів рішень та ухвал Суду особливо у справах, що були ініційовані проти інших держав. Переклади рішень та ухвал у справах проти інших держав наявні в обмеженій кількості, що створює труднощі у їхньому кваліфікованому використанні. Вирішення проблеми шляхом покладання на переклад практики Суду безпосередньо українськими суддями, які цитують певну правову позицію, не є ефективним, оскільки переклади будуть здійснюватись не системно, без узгодженої термінології. Окрім цього, у близькому майбутньому практично неможливо досягнути ситуації, коли усі судді та державні службовці будуть володіти англійською та французькою мовами на достатньому рівні, щоб кваліфіковано перекладати практику ЄСПЛ. Коректним виходом із

поточної ситуації є інтенсифікація та пришвидшення здійснення державою перекладів практики ЄСПЛ в тому числі у справах проти інших держав.

19. Перспективним та важливим для розвитку механізму практики Європейського суду з прав людини як джерела земельного права України є подальше вивчення нових правових позицій Суду, їхня доктринальна систематизація і впровадження у навчальний процес. Особливої уваги вчених-теоретиків заслуговує механізм “консультативних висновків”, яких з часом ставатиме все більше, а їхня значимість як механізму запобігання порушень Конвенції зросте. Врешті-решт перспективними видаються теоретичні дослідження, що направлені на удосконалення механізмів виокремлення безпосередньо нових універсальних норм (аналога *ratio decidendi*) серед усього масиву рішень та ухвал Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1521st meeting (4-6 March 2025) (DH) - H46-38 Shmorgunov and Others group v. Ukraine (Application No. 15367/14). The Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm?i=0900001680b477b2> (дата звернення: 29.04.2026).
2. Advisory opinion on the difference in treatment between landowners' associations "having a recognised existence on the date of the creation of an approved municipal hunters' association" and landowners' associations set up after that date (request no. P16-2021-002). HUDOC. 13.07.2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=003-7385703-10773941> (дата звернення: 29.04.2026).
3. Advisory opinion on whether a nun's cell can qualify as her home. HUDOC. Press Release. 05.03.2026. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-8475247-12011976> (дата звернення: 29.04.2026).
4. Chapter 13 - The Achievements of the Strasbourg Court. Anniversary Book: The Conscience of Europe / ред. J. Sharpe. 2010. С. 162–181. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Anni_Book_Chapter13_ENG (дата звернення: 29.04.2026).
5. Cross R., Harris J. Precedent in English Law (Clarendon Law Series). 4-те вид. Clarendon Press, 1991. 256 с. ISBN 978-0198761631.
6. European Convention on Human Rights Act 2003 : від 30.06.2003. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2003/act/20/enacted/en/print.html> (дата звернення: 29.04.2026).
7. Guerra L. L. Spain and the European Court of Human Rights: Individual Applications and the Recurso de Amparo. ResearchGate. URL: https://www.researchgate.net/publication/286441975_Spain_and_the_European_Court_of_Human_Rights_Individual_Applications_and_the_Recurso_de_Amparo (дата звернення: 29.04.2026).
8. Human Rights Act 1998. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/data.pdf> (дата звернення: 29.04.2026).
9. Ignatenko I. Legal regulation of protection of land rights in Ukraine in the conditions of market transformations / Korniyenko G., Melnyk N., Kupchenia L. Persona e Amministrazione. 2024. V. 15. № 2. P. 647-666. <https://journals.uniurb.it/index.php/pea/issue/view/438/312> (дата звернення: 18.05.2026).

10. Order of the Second Senate of 14 October 2004. Bundesverfassungsgericht. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2004/10/rs20041014_2bvr148104en.html (дата звернення: 29.04.2026).
11. Paliichuk V. The legal nature of the ECtHR case law as a source of land law in Ukraine. Підприємництво, господарство і право. 2024. вип. 2. С. 16–22. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.2.03>.
12. Paliichuk V. The practice of the European Court of Human Rights regarding the criteria for the lawfulness of interference with land ownership. Підприємництво, господарство і право. 2023. вип. 5. С. 30–35. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.5.05>.
13. Paliichuk V. The role of ECtHR case law in land law: the experience of Ukraine compared to other states. Visegrad Journal on Human Rights. 2025. вип. 2. С. 100–104. URL: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.15>.
14. Pattinson S. The Human Rights Act and the Doctrine of Precedent. Durham University. 17.03.2014. URL: <https://durham-repository.worktribe.com/output/1442875> (дата звернення: 28.04.2026).
15. Pending applications allocated to a judicial formation 31.12.2025. European Court of Human Rights. Statistical reports. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats-pending-2026-bil> (дата звернення: 13.05.2026).
16. Perez A. The Judicial Impact of European Law in Spain: ECHR and EU Law Compared. Yearbook of European Law. 2011. Т. 30, вип. 1. С. 159–179. URL: <https://doi.org/10.1093/yel/yer006>.
17. Request by Ukraine’s Supreme Court for advisory opinion on dispute about proportionality of tax penalty. HUDOC. Press Release. 17.02.2026. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-8462572-11987922> (дата звернення: 29.04.2026).
18. Rozakis C. The Interaction between the European Court of Human Rights and the Other Courts. Venice Commission of the Council of Europe. URL: https://www.venice.coe.int/wccj/Papers/ECHR_Rozakis_E.pdf (дата звернення: 28.04.2026).
19. Spanish Constitution. Senado de Espana. Regulations, constitution and other Rules. 19.02.2024. URL: <https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucioncompleta/index.html?lang=en> (дата звернення: 29.04.2026).

20. The European Court of Human Rights decision as to the admissibility of application no. 39794/98 by Peter Gratzinger and Eva Gratzingerova against the Czech Republic. HUDOC. 10.07.2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22710> (дата звернення: 29.04.2026).

21. The European Court of Human Rights decision as to the admissibility of application no. 43775/05 by Tomáš Bata against the Czech Republic. HUDOC. 24.06.2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87590> (дата звернення: 29.04.2026).

22. The European Court of Human Rights decision as to the admissibility of applications nos. 71916/01, 71917/01 and 10260/02 by Wolf-Ulrich von Maltzan and Others, Margarete von Zitzewitz and Others, and Man Ferrostaal and Alfred Topfer Stiftung against Germany. HUDOC. 02.03.2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68660> (дата звернення: 14.05.2026).

23. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Beyeler v. Italy* (Application no. 33202/96). HUDOC. 05.01.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58832> (дата звернення: 29.04.2026).

24. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Broniowski v. Poland* (Application no. 31443/96). HUDOC. 22.06.2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61828> (дата звернення: 29.04.2026).

25. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Brumarescu v. Romania* (Application no. 28342/95). HUDOC. 28.10.1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (дата звернення: 14.05.2026).

26. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy* (Application no. 38433/09). HUDOC. 07.06.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111399> (дата звернення: 29.04.2026).

27. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Christine Goodwin v. the United Kingdom* (Application no. 28957/95). HUDOC. 11.07.2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-60596> (дата звернення: 28.04.2026).

28. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Cossey v. the United Kingdom* (Application no. 10843/84). HUDOC. 27.09.1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57641> (дата звернення: 28.04.2026).

29. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Depalle v. France* (Application no. 34044/02). HUDOC. 29.03.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97978> (дата звернення: 29.04.2026).

30. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Di Pede v. Italy*. HUDOC. 26.09.1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58058> (дата звернення: 14.05.2026).

31. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Digryte Klibaviciene v. Lithuania* (Application no. 34911/06). HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147281> (дата звернення: 14.05.2026).

32. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Ferrazzini v. Italy* (Application no. 44759/98). HUDOC. 12.07.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59589> (дата звернення: 14.05.2026).

33. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Hentrich v. France* (Application no. 13616/88). HUDOC. 22.09.1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57903> (дата звернення: 14.05.2026).

34. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Hornsby v. Greece* (Application no. 18357/91). HUDOC. 19.03.1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020> (дата звернення: 14.05.2026).

35. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Jahn and Others v. Germany* (Applications nos. 46720/99, 72203/01 and 72552/01). HUDOC. 30.06.2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69560> (дата звернення: 29.04.2026).

36. The European Court of Human Rights judgment in the case of *James and Others v. the United Kingdom* (Application no. 8793/79). HUDOC. 21.02.1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57507> (дата звернення: 29.04.2026).

37. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Karner v. Austria* (Application no. 40016/98). HUDOC. 24.07.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61263> (дата звернення: 28.04.2026).

38. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Lekic v. Slovenia* (Application no. 36480/07). HUDOC. 11.12.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188268> (дата звернення: 29.04.2026).

39. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Miracle Europe LFT v. Hungary* (Application № 57774/13). HUDOC. 12.04.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159926> (дата звернення: 14.05.2026).

40. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Moskal v. Poland* (Application no. 10373/05). HUDOC. 15.09.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94009> (дата звернення: 14.05.2026).

41. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Pine Valley Developments Ltd and Others v. Ireland* (Application no. 12742/87). HUDOC. 29.11.1991. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57711> (дата звернення: 29.04.2026).

42. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium* (Application no. 17849/91). HUDOC. 20.11.1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58056> (дата звернення: 29.04.2026).

43. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Ramaj v. Albania* (Application no. 17758/06). HUDOC. 28.04.2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238315> (дата звернення: 13.05.2026).

44. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Ringeisen v. Austria* (Application № 2614/65). HUDOC. 16.07.1971. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565> (дата звернення: 14.05.2026).

45. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Ruiz Torija v. Spain* (Application no. 18390/91). HUDOC. 09.12.1994. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57909> (дата звернення: 14.05.2026).

46. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Simonyan v. Armenia* (Application no. 18275/08). HUDOC. 07.04.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161801> (дата звернення: 29.04.2026).

47. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Spacek, s.r.o. v. the Czech Republic* (Application no. 26449/95). HUDOC. 09.11.1999. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58358> (дата звернення: 29.04.2026).

48. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Sporrong and Lonroth v. Sweden* (Application no. 7151/75; 7152/75). HUDOC. 23.09.1982. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57580> (дата звернення: 14.05.2026).

49. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Stretch v. the United Kingdom* (Application no. 44277/98). HUDOC. 03.12.2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61173> (дата звернення: 29.04.2026).

50. The European Court of Human Rights judgment in the case of *Former King of Greece and Others v. Greece* (Application no. 25701/94).

HUDOC. 23.11.2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59051> (дата звернення: 29.04.2026).

51. The European Court of Human Rights judgment in the case of Vistins and Perepjolkins v. Latvia (Application no. 71243/01). HUDOC. 25.10.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-114277> (дата звернення: 29.04.2026).

52. The European Court of Human Rights judgment in the case of Zappia v. Italy. HUDOC. 26.09.1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58057> (дата звернення: 14.05.2026).

53. The European Court of Human Rights judgment in the case of Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine (Application nos. 846/16 and 1075/16). HUDOC. 22.05.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-183128> (дата звернення: 28.04.2026).

54. Violations by Article and by State (1959-2022). European Court of Human Rights. Statistical reports. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats_violation_1959_2022_eng (дата звернення: 13.05.2026).

55. Violations by Article and by State (2025). European Court of Human Rights. Statistical reports. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats-violation-2025-eng> (дата звернення: 13.05.2026).

56. Wildhaber L. The European Court of Human Rights: The Past, The Present, The Future. American University International Law Review. 2007. T. 22, вип. 4. С. 521–538. URL: <https://digitalcommons.wcl.american.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1128&context=auilr> (дата звернення: 29.04.2026).

57. Анікіна Г., Бригінець О. Земля як об'єкт договірних правовідносин у законодавстві провідних держав світу. Економіка. Фінанси. Право. 2026. вип. 4. С. 18–20. URL: <https://doi.org/10.37634/efp.2026.4.3>.

58. Бабанли Р., Пушкар П. До питання про (не)релевантне застосування практики Європейського суду з прав людини: практичні поради. Судово-юридична газета. 17.05.2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/140972-do-pitannya-pro-ne-relevantne-zastosuvannya-praktiki-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-praktichni-poradi> (дата звернення: 28.04.2026).

59. Боднарчук О. Г., Васьківська К. М., Гаврилішин А. П. Земельне право : навчальний посібник. Ірпінь, 2021. 18–19 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Zemelne-pravo.pdf (дата звернення: 28.04.2026).
60. Буроменський М. В., Сердюк О. В. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. 2018. 60 с. URL: <https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/b/7/390506.pdf> (дата звернення: 28.04.2026).
61. Ватрас В. А. Джерела сімейного права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2021. 516 с. URL: <https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/47c952e7-edbb-4bec-8690-e331cd7bdabf/content> (дата звернення: 20.05.2026).
62. Верховний Суд. Зразкові справи. Судова влада України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/zrazkova-sprava/ (дата звернення: 28.04.2026).
63. Глушков В. О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права при розгляді спорів з добросовісним набувачем майна. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. вип. 86, ч. 2. С. 76–81. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.12>.
64. Господарський процесуальний кодекс України : від 06.11.1991, № 1798-ХІІ : станом на 24.04.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 29.04.2026).
65. Гулям У. Х. Імплементация практики Європейського суду з прав людини в діяльності судів України. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія "Юриспруденція". 2022. вип. 57. С. 108–114. URL: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.57.22>.
66. Дисципліни кафедри міжнародного та європейського права. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. URL: <https://univer.km.ua/pro-universytet/kafedry/kafedra-mizhnarodnoho-ta-yeuropeysko-ho-prava/navchalna-robota> (дата звернення: 13.05.2026).
67. Довгерт А. С. Джерела цивільного права України: види та співвідношення. Приватне право і підприємництво. 2015. вип. 14. С. 12–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2015_14_5 (дата звернення: 28.04.2026).

68. Дроботова Т. Б. Рішення Європейського суду з прав людини проти України: земельно-правовий аспект. Юридичний журнал "Право України". 2020. вип. 5. С. 158–170. URL: <https://doi.org/10.33498/loou-2020-05-158>.

69. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правозастосовну діяльність в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. вип. 5. С. 10–14. URL: https://www.lsej.org.ua/5_2017/5_2017.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

70. Земельне право : підручник / О. І. Баїк та ін. ; ред. О. І. Баїк. Львів, 2021. 40–50 с. ISBN 978-617-7970-47-6. URL: <https://bit.ly/48sh8HO> (дата звернення: 28.04.2026).

71. Земельне право: підручник / ред. М. В. Шульга. Харків : Юрайт, 2023. 47–60 с. ISBN 978-617-7450-18-3. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Zem_pravo-2023.pdf (дата звернення: 27.04.2026).

72. Земельний кодекс України : від 25.10.2001, № 2768-III : станом на 08.05.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 13.05.2026).

73. Іваницький А. М. Значення практики Європейського суду з прав людини для вдосконалення національного цивільного законодавства України. Підприємництво, господарство і право. 2020. вип. 6. С. 24–28. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.05>.

74. Іваницький Андрій Миронович. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. URL: <https://univer.km.ua/profile/ivanytskyu-andriy-myronovych> (дата звернення: 28.04.2026).

75. Іващенко В. «Права людини у практиці ЄСПЛ» методичні рекомендації для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності D8 «Право» ОПП «Приватне право та інтелектуальна власність». Черкаси, 2025. 29 с. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/7087/1/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B0.%20%D0%84%D0%A1%D0%9F%D0%9B%202025%20.pdf> (дата звернення: 13.05.2026).

76. Ільків Н. В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права при розгляді справ про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної

необхідності. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. С. 169–173. URL: https://www.lsej.org.ua/6_2017/50.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

77. Ільков В. В. Джерела права в адміністративному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2017. 478 с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/dissertations/16/1.pdf> (дата звернення: 28.04.2026).

78. Інформаційний лист : Вищий адміністративний суд України від 07.02.2012, № 346/11/13-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0346760-12> (дата звернення: 13.05.2026).

79. Інформаційний лист : Вищий адміністративний суд України від 18.11.2014, № 1601/11/10/14-14. URL: <https://baas.gov.ua/ua/law-library/info-sheets/45-2014/168-informatsijnij-list-vid-18-11-2014-1601-11-10-14-14.html> (дата звернення: 13.05.2026).

80. Інформаційний лист : Вищий адміністративний суд України від 19.09.2013, № 1277/12/13-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1277760-13> (дата звернення: 13.05.2026).

81. Калетнік Г. М., Опольска Н. М. Набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення в Україні в розрізі прецедентної практики Європейського суду із прав людини. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2021. вип. 36. С. 45–53. URL: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2021.36.07>.

82. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Співвідношення національного та міжнародного права в розрізі адаптації національної системи законодавства до європейського законодавства. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. вип. 6. С. 24–27. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/3>.

83. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття "джерела права". Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2013. Т. 1, вип. 6-1. С. 36–39. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1\(1\)__11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1(1)__11) (дата звернення: 28.04.2026).

84. Килимник І. І., Міхно О. І. Земельне право України : навчальний посібник. Харків, 2015. 14–17 с. URL: <http://bit.ly/4uemwXm> (дата звернення: 28.04.2026).

85. Коваленко Т. О. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на захист земельних прав в Україні. Наше право. 2026. вип. 2. С. 280–288. URL: <https://doi.org/10.71404/NP.2026.2.36>.
86. Коваленко Т. О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. Юридична Україна. 2016. вип. 11. С. 82–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2016_11-12_13 (дата звернення: 28.04.2026).
87. Кодекс адміністративного судочинства України : від 06.07.2005, № 2747-IV : станом на 01.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 28.04.2026).
88. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : від 11.09.1997, : станом на 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 29.04.2026).
89. Конституція України : від 28.06.1996, № 254к/96-ВР : станом на 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 29.04.2026).
90. Корольова Ю. В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Т. 1, вип. 31. С. 10–13. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1d618521-4fa0-4986-8ecc-724328e07cf5/content> (дата звернення: 28.04.2026).
91. Марченко С. І., Палійчук В. Б. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. Часопис Київського університету права. 2021. вип. 1. С. 253–257. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.49>.
92. Мерник А. М., Чоботар Д. В. Підходи до розуміння категорії "джерела права". Юридичний науковий електронний журнал. 2024. вип. 3. С. 51–53. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/9>.
93. Мірошниченко А. М. Земельне право України: Підручник. Київ: Алерта, 2011. 41–45 с.
94. Ніколенко Л. М. Визначення місця судового прецеденту в системі джерел українського права. Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право. 2021. вип. 3(51). С. 63–68. URL: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.3\(51\).246464](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.3(51).246464).
95. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (червень 2025 року) / О. Тарасенко та ін. Київ, 2025. 59 с. URL:

https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_ESPL_06_2025.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

96. Павлюковець Т. Роль та місце рішень ЄСПЛ в українській судовій системі. Всеукраїнське професійне юридичне видання "Юридична газета". 24.11.2020. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-ta-misce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html> (дата звернення: 13.05.2026).

97. Палійчук В. Б. Практика Європейської комісії з прав людини як джерело земельного права України. Збірник тез ХХІХ щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів "Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави", Хмельницький, Україна, 27 берез. 2025. 2025. С. 79–80.

98. Палійчук В. Б. Принцип "належного урядування" у практиці ЄСПЛ у контексті вирішення земельних спорів в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 70–74. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.10>.

99. Палійчук В. Б. Проблеми використання практики ЄСПЛ при вирішенні земельних судових спорів. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції "П'ятдесят другі економіко-правові дискусії", Львів, Україна, 25 листоп. 2020. 2020. С. 60–63.

100. Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. Підприємництво, господарство і право. 2010. вип. 11. С. 49–52. URL: https://pgr-journal.kiev.ua/archive/2010/11_2010.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

101. Посібник зі статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини / Європейський суд з прав людини. 2024. 117 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_1_protocol_1_ukr (дата звернення: 28.04.2026).

102. Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини / Європейський суд з прав людини. 2024. 176 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення: 13.05.2026).

103. Посібник зі статті 8 Європейської конвенції з прав людини / Європейський суд з прав людини. 2024. 177 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_ukr (дата звернення: 28.04.2026).

104. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 жовтня 2022 року у справі № 922/1830/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108285268> (дата звернення: 29.04.2026).

105. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 квітня 2020 року у справі № 359/3280/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88667234> (дата звернення: 13.05.2026).

106. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 серпня 2024 року у справі № 308/12875/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120973770> (дата звернення: 14.05.2026).

107. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 січня 2021 року у справі № 809/200/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94458300> (дата звернення: 29.04.2026).

108. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 25 травня 2022 року у справі № 620/1060/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104466771> (дата звернення: 29.04.2026).

109. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 21 квітня 2021 року у справі № 200/10799/19-а. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96463004> (дата звернення: 29.04.2026).

110. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 22 квітня 2020 року у справі № 711/8370/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88868262> (дата звернення: 14.05.2026).

111. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 12 грудня 2019 року у справі № 809/821/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86333201> (дата звернення: 14.05.2026).

112. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 січня 2020 року у справі № 927/83/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87329334> (дата звернення: 29.04.2026).

113. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17 січня 2024 року у справі № 904/9070/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117010019> (дата звернення: 29.04.2026).

114. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 18 лютого 2020 року у справі № 916/1837/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87868357> (дата звернення: 13.05.2026).

115. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 вересня 2018 року у справі № 915/1287/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76414786> (дата звернення: 13.05.2026).

116. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 серпня 2022 року у справі № 912/1403/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105725136> (дата звернення: 13.05.2026).

117. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 грудня 2020 року у справі № 905/1435/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93742921> (дата звернення: 13.05.2026).

118. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 листопада 2018 року у справі № 922/3408/15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77753776> (дата звернення: 13.05.2026).

119. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02 квітня 2025 року у справі № 906/243/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126429844> (дата звернення: 14.05.2026).

120. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 грудня 2023 року у справі № 493/1520/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409147> (дата звернення: 13.05.2026).

121. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 жовтня 2024 року у справі № 149/3533/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122433796> (дата звернення: 14.05.2026).

122. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 16 жовтня 2019 року у справі № 460/762/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85868756> (дата звернення: 14.05.2026).

123. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 07 травня 2025 року у справі № 688/154/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127423090> (дата звернення: 14.05.2026).

124. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 червня 2025 року у справі № 760/12050/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128386905> (дата звернення: 14.05.2026).

125. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 17 квітня 2025 року у справі № 904/186/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127571178> (дата звернення: 14.05.2026).

126. Постанова Львівського апеляційного суду від 26 грудня 2022 року у справі № 466/9579/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108248744> (дата звернення: 13.05.2026).

127. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» : Пояснювальна записка від 10.10.2019. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2178-10&skl=10 (дата звернення: 28.04.2026).

128. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006, № 3477-IV : станом на 02.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 28.04.2026).

129. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009, № 1559-VI : станом на 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17> (дата звернення: 29.04.2026).

130. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17.06.2020, № 711-IX

: станом на 08.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20> (дата звернення: 15.05.2026).

131. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 06.09.2012, № 5245-VI : станом на 27.05.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5245-17> (дата звернення: 15.05.2026).

132. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019, № 2704-VIII : станом на 16.01.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 13.05.2026).

133. Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 04.06.2024, № 3760-IX : станом на 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-20> (дата звернення: 13.05.2026).

134. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004, № 1906-IV : станом на 15.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 29.04.2026).

135. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012, № 4765-VI : станом на 28.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17> (дата звернення: 28.04.2026).

136. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023, № 3354-IX : станом на 19.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20> (дата звернення: 13.05.2026).

137. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016, № 1402-VIII : станом на 04.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 28.04.2026).

138. Протокол № 16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 05.10.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13 (дата звернення: 29.04.2026).

139. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 20.03.1952, : станом на 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 28.04.2026).

140. Пушкар П. В. Короткий огляд ієрархії судової практики Європейського суду з прав людини, її джерел та юридичної сили. Вісник Верховного Суду України. 2015. С. 43–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2015_6_7 (дата звернення: 28.04.2026).

141. Регламент Суду : Європейський суд з прав людини від 29.05.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_100 (дата звернення: 13.05.2026).

142. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 17 липня 2018 року у справі № 815/2942/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75361830> (дата звернення: 13.05.2026).

143. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 25 листопада 2021 року у справі № 640/18085/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101769893> (дата звернення: 13.05.2026).

144. Робоча програма навчальної дисципліни "Діяльність та рішення Європейського суду з прав людини". Карпатський університет імені Августина Волошина. URL: https://kau.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/Diialnist_ta_rishennia_levropejskoho_sudu_z_prav_liudynu-2.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

145. Робоча програма навчальної дисципліни "Європейська конвенція з прав людини та практика її застосування". Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/yekpl.pdf> (дата звернення: 13.05.2026).

146. Робоча програма навчальної дисципліни "Захист особи в Європейському суді з прав людини (практика ЄСПЛ)". Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського. 10.10.2019. URL: <https://tnu.edu.ua/sites/default/files/normativbasa/zahist-osobi-v-evropeiskomu-sudi-z-prav-ludini-praktika-espl.pdf> (дата звернення: 13.05.2026).

147. Робоча програма навчальної дисципліни "Міжнародний захист прав людини". Навчально-методичний відділ Національної академії внутрішніх справ. 24.09.2021. URL: https://okop.navs.edu.ua/assets/files/akr_mag_pravo/2021/vk43_2021_rp.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

148. Робоча програма навчальної дисципліни "Практика ЄСПЛ". Кафедра права та публічного управління Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. 01.10.2018. URL: https://law.sspu.edu.ua/files/documents/2016/01/vb_10-praktika_espl_af3ff.pdf (дата звернення: 13.05.2026).

149. Сабодаш Р. Б. Правила застосування практики Європейського суду з прав людини. Підприємництво, господарство і право. 2020. вип. 1. С. 27–32. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.1.05>.

150. Сабодаш Р. Б. Практика європейського суду з прав людини як джерело цивільного права України. Наше право. 2013. вип. 9. С. 140–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2013_9_27 (дата звернення: 28.04.2026).

151. Сабодаш Роман Богданович. Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка. URL: <https://law.knu.ua/lecturer/sabodash-roman-bohdanovych/> (дата звернення: 28.04.2026).

152. Санніков Д., Саннікова М. До питання місця рішень Європейського суду з прав людини у системі джерел земельного права. Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф., д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України О.О. Погрібного. Харків. С. 163–166. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6769/1/Sannikov_163.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

153. Сенаторова О. В. Еволюція європейської системи захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2017. Т. 3, вип. 47. С. 170–176. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/61ad3d92-a529-4495-8069-61461c5ffc5f/content> (дата звернення: 29.04.2026).

154. Справа "Гримковська проти України" : Рішення Європейського суду з прав людини від 21.07.2011, Заява № 38182/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729 (дата звернення: 29.04.2026).

155. Справа "Остапенко проти України" : Рішення Європейського суду з прав людини від 14.06.2007, Заява № 17341/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_229 (дата звернення: 29.04.2026).

156. Справа "Рисовський проти України" : Рішення Європейського суду з прав людини від 20.10.2011, Заява № 29979/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854 (дата звернення: 28.04.2026).

157. Справа "Совтрансавто-Холдинг" проти України" : Рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2002, Заява № 48553/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 14.05.2026).

158. Справа "Сокурєнко і Стригун проти України" : Рішення Європейського суду з прав людини від 20.07.2006, Заяви № 29458/04 та №

29465/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115 (дата звернення: 28.04.2026).

159. Справа «East/West Alliance Limited» проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 02.06.2014, Заява № 19336/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994 (дата звернення: 29.04.2026).

160. Справа «Агрокомплекс проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 09.12.2013, Заява № 23465/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_973 (дата звернення: 14.05.2026).

161. Справа «Твердохлебова проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини від 16.04.2025, Заява № 15830/16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_013-25 (дата звернення: 14.05.2026).

162. Стаття 1 Першого протоколу "Захист власності". Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-1-pershogo-protokolu-zahist-vlasnosti> (дата звернення: 13.05.2026).

163. Сядриста І. І., Сядристий А. О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного права. Проблеми цивільного права та процесу. Вінниця, 2024. С. 217–221. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b263c098-bae5-496a-95e9-394c70a07f7f/content> (дата звернення: 28.04.2026).

164. Теорія держави та права : навчальний посібник / Є. В. Білозьоров та ін. ; ред.: С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. Київ : Освіта України, 2017. 155–156 с. ISBN 978-617-7480-01-2. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

165. Тополь Ю. О. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення. Університетські наукові записки. 2012. вип. 1. С. 145–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_18 (дата звернення: 28.04.2026).

166. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР : від 09.09.1944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065 (дата звернення: 14.05.2026).

167. Україна на третьому місці за кількістю справ у ЄСПЛ. *Європейська правда*. 25.01.2024. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/01/25/7178222/> (дата звернення: 27.04.2026).

168. Ухвала Конституційного Суду України у справі № 2-11/2012. Конституційний Суд України. 28.03.2012. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1435> (дата звернення: 29.04.2026).

169. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. Київ : ТОВ "Компанія ВАІТЕ", 2020. 276 с. URL: <https://bit.ly/439hP5G> (дата звернення: 14.05.2026).

170. Цебенко С., Красько С. Проблема застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2020. Т. 1, вип. 61. С. 43–47. URL: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-1.9>.

171. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003, № 435-IV : станом на 01.02.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 29.04.2026).

172. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004, № 1618-IV : станом на 24.04.2026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 28.04.2026).

173. Шеремет А. П. Земельне право України : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 56–65 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/11-Zemelne_pravo-Sheremet.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

174. Юрчишин В. Д. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права: колізії у національному законодавстві та шляхи їх вирішення. Наукові праці НУ ОЮА. 2012. С. 47–55. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/74491c6c-e4f7-4180-887f-da16fd3641c5/content> (дата звернення: 29.04.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Марченко С. І., Палійчук В. Б. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. Часопис Київського університету права. 2021. вип. 1. С. 253–257. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2021.49>.
2. Paliichuk V. The practice of the European Court of Human Rights regarding the criteria for the lawfulness of interference with land ownership. Підприємництво, господарство і право. 2023. вип. 5. С. 30–35. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.5.05>.
3. Paliichuk V. The legal nature of the ECtHR case law as a source of land law in Ukraine. Підприємництво, господарство і право. 2024. вип. 2. С. 16–22. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2024.2.03>.
4. Палійчук В. Б. Принцип "належного урядування" у практиці ЄСПЛ у контексті вирішення земельних спорів в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 70–74. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.10>.
5. Палійчук В. Б. Захист земельних прав через механізм справедливого суду: аналіз практики ЄСПЛ. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 75–80. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.11>.
6. Paliichuk V. The role of ECtHR case law in land law: the experience of Ukraine compared to other states. Visegrad Journal on Human

Rights. 2025. вип. 2. С. 100–104. DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.2.15>.

7. Палійчук В. Б. Теоретико-правові підходи до визначення практики ЄСПЛ як джерела земельного права України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 6. С. 154–159. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.2.24>.

8. Костяшкін І. О., Палійчук В. Б. Функції практики Європейського суду з прав людини у механізмі регулювання земельних правовідносин. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. вип. 2. С. 43–47. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.2.5>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Палійчук В. Б. Практика ЄСПЛ як джерело земельного права. Сорок сьомі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 27 травня 2020). Львів, 2020. С. 87–91.

10. Палійчук В. Б. Проблеми використання практики ЄСПЛ при вирішенні земельних судових спорів. П'ятдесят другі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 25 листопада 2020). Львів, 2020. С. 60–63.

11. Палійчук В. Б. Вплив рішення ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицюра проти України» на практику вітчизняних судів. Ринок землі: практика застосування законодавства : збірник матеріалів науково-практичної онлайн конференції студентів та аспірантів (Харків, 2 квітня 2021). Харків, 2021. С. 242–244.

12. Палійчук В. Б. Принцип пропорційності у практиці ЄСПЛ як критерій правомірності втручання у право власності на землю. Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 травня 2021). Київ, 2021. С. 48–49.

13. Палійчук В. Б. Проблеми застосування при вирішенні земельних судових спорів рішень ЄСПЛ, які не мають офіційного перекладу. Двадцять перші осінні юридичні читання : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 6 жовтня 2022). Хмельницький, 2022. С. 245-246.

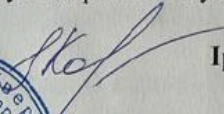
14. Палійчук В. Б. Критерій пропорційності як складова правомірного втручання у право власності на землю у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин : збірник тез всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Хмельницький, 31 травня 2024). Хмельницький, 2024. С. 46-48.

15. Палійчук В. Б. Застосування при вирішенні земельних спорів рішень ЄСПЛ у справах, у яких Україна не є стороною. Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Тернопіль, Україна – Ополе, Польща, 18-19 липня 2024). Львів, 2024. С. 26-28.

16. Палійчук В. Б. Практика Європейської комісії з прав людини як джерело земельного права України. Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави : збірник тез ХХІХ щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів (Хмельницький, 27 березня 2025). Хмельницький, 2025. С. 79–80.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Перша проректорка
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова, кандидатка
наук з державного управління, доцентка

Ірина КОВТУН

» травня 2026 р.

А К Т

**про реалізацію результатів наукових досліджень
Палійчука Володимира Богдановича на тему:
«Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного
права України»**

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: доцента кафедри трудового, земельного та господарського права, кандидата юридичних наук, Бляхарського Ярослава Станіславовича, доцентки кафедри трудового, земельного та господарського права, кандидатки юридичних наук, доцентки Людмила Станіславівна Тараненко, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Палійчука Володимира Богдановича наукові положення і висновки з теми «Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України» були детально вивчені колективом кафедри трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані у дисертації наукові публікації:

1. Марченко С. І., Палійчук В. Б. Автономне тлумачення поняття «майно» у практиці ЄСПЛ в контексті земельного та аграрного права України. Часопис Київського університету права. 2021. вип. 1. С. 253–257.
2. Paliichuk V. The practice of the European Court of Human Rights regarding the criteria for the lawfulness of interference with land ownership. Підприємство, господарство і право. 2023. вип. 5. С. 30–35.

4. Палійчук В. Б. Принцип "належного урядування" у практиці ЄСПЛ у контексті вирішення земельних спорів в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 70–74.
5. Палійчук В. Б. Захист земельних прав через механізм справедливого суду: аналіз практики ЄСПЛ. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 4. С. 75–80.
6. Paliichuk V. The role of ECTHR case law in land law: the experience of Ukraine compared to other states. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. вип. 2. С. 100–104.
7. Палійчук В. Б. Теоретико-правові підходи до визначення практики ЄСПЛ як джерела земельного права України. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. вип. 6. С. 154–159.
8. Костяшкін І. О., Палійчук В. Б. Функції практики Європейського суду з прав людини у механізмі регулювання земельних правовідносин. Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. вип. 2. С. 43–47.
9. Палійчук В. Б. Практика ЄСПЛ як джерело земельного права. Сорок сьомі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 27 травня 2020). Львів, 2020. С. 87-91.
10. Палійчук В. Б. Проблеми використання практики ЄСПЛ при вирішенні земельних судових спорів. П'ятдесят другі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Львів, 25 листопада 2020). Львів, 2020. С. 60–63.
11. Палійчук В. Б. Вплив рішення ЄСПЛ у справі «Зеленчук і Цицора проти України» на практику вітчизняних судів. Ринок землі: практика застосування законодавства : збірник матеріалів науково-практичної онлайн конференції студентів та аспірантів (Харків, 2 квітня 2021). Харків, 2021. С. 242-244.
12. Палійчук В. Б. Принцип пропорційності у практиці ЄСПЛ як критерій правомірності втручання у право власності на землю. Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 травня 2021). Київ, 2021. С. 48-49.
13. Палійчук В. Б. Проблеми застосування при вирішенні земельних судових спорів рішень ЄСПЛ, які не мають офіційного перекладу. Двадцять перші осінні юридичні читання : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (Хмельницький, 6 жовтня 2022). Хмельницький, 2022. С. 245-246.
14. Палійчук В. Б. Критерій пропорційності як складова правомірного втручання у право власності на землю у практиці ЄСПЛ. Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин : збірник тез всеукраїнського науково-практичного круглого столу (Хмельницький, 31 травня 2024). Хмельницький, 2024. С. 46-48.

15. Палійчук В. Б. Застосування при вирішенні земельних спорів рішень ЄСПЛ у справах, у яких Україна не є стороною. Вісімдесят восьмі економіко-правові дискусії : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Тернопіль, Україна – Ополе, Польща, 18-19 липня 2024). Львів, 2024. С. 26-28.

16. Палійчук В. Б. Практика Європейської комісії з прав людини як джерело земельного права України. Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави : збірник тез ХХІХ щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів (Хмельницький, 27 березня 2025). Хмельницький, 2025. С. 79–80.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних занять з таких навчальних дисциплін:

«Земельне право» (обов'язковий освітній компонент для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю D8 Право галузі знань D Бізнес, адміністрування та право):

1. Джерело земельного права України у формально-юридичному сенсі – це офіційна форма зовнішнього вираження правових норм (загальнообов'язкових правил поведінки), що регулюють суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження, управління і охорони земель.

2. Практика Європейського суду з прав людини включає рішення та ухвали ЄСПЛ у справах проти України та інших держав і є створюваним наднаціональною судовою установою в процесі тлумачення Конвенції інтерпретаційно-правовим прецедентом, що є обов'язковим для використання при регулюванні земельних правовідносин та вирішенні земельних спорів в Україні.

3. Практика Європейського суду з прав людини характеризується наступними ознаками: наднаціонально-ієрархічна роль ЄСПЛ стосовно українських судів, нормотворчий характер правових позицій Суду, обов'язковість використання практики ЄСПЛ як джерела земельного права, наявність аналога *ratio decidendi* у рішеннях та ухвалях Суду, стабільність та передбачуваність практики ЄСПЛ.

4. У системі джерел земельного права України практика Європейського суду з прав людини займає те ж місце, що і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Практика має нижчу юридичну силу, аніж Конституція України, але вищу за Земельний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

5. Практика Європейської комісії з прав людини також є джерелом земельного права, в той час як консультативні висновки ЄСПЛ не є обов'язковими, але враховуються судами при вирішенні земельних спорів.

6. Правові позиції ЄСПЛ у контексті земельного права слід класифікувати наступним чином: правові позиції щодо захисту права мирного володіння землею, правові позиції щодо вимог до дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та правові позиції щодо права на справедливий суд як механізм захисту земельних прав.

7. Визначення поняття «майно» у практиці Європейського суду з прав людини не тотожне тому, що передбачене Цивільним кодексом України, оскільки ЄСПЛ використовує принцип автономного тлумачення поняття. Доктринальне визначення поняття «майно» в контексті земельного права України включає в себе рухомі і нерухомі об'єкти, в тому числі земельні ділянки, права на них, економічні інтереси (ліцензії), а також легітимні очікування, які стосуються набуття чи захисту певних економічних активів, в тому числі вимоги, які мають достатню правову підставу у національному законодавстві.

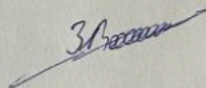
8. Згідно з практикою ЄСПЛ триступневий тест на правомірність позбавлення прав на землю включає перевірку законності позбавлення прав, здійснення позбавлення в інтересах суспільства, а також дотримання принципу пропорційності. Принцип законності передбачає наявність доступної, чіткої та передбачуваної законодавчої основи для цього. Інтереси суспільства, які можуть виправдати таке втручання у право особи на землю, трактуються широко у практиці ЄСПЛ. Доктринальне визначення поняття «інтереси суспільства» у практиці ЄСПЛ включає в себе політичні, економічні, екологічні, безпекові та інші публічні потреби, які виправдовують позбавлення особи прав на землю за умови дотримання принципів законності та пропорційності. Принцип пропорційності передбачає перевірку дотримання справедливого балансу між інтересами суспільства та землевласника чи землекористувача. Критерії дотримання цього балансу у практиці ЄСПЛ є широкими і можуть включати перевірку поведінки державних органів, наявність компенсації та її розмір, поведінка землевласника у межах передбаченої законом процедури, тощо.

9. Принцип «належного урядування» у практиці ЄСПЛ передбачає вимоги до діяльності державних органів чи органів місцевого самоврядування під час здійснення втручання у права на землю. Суб'єкти владних повноважень повинні діяти вчасно та у належний спосіб, дотримуючись внутрішніх процедур, які спрямовані на мінімізацію можливих помилок. Допущені помилки (в тому числі через недбалість суб'єктів владних повноважень) повинні бути негайно виправлені, а негативні наслідки не можуть покладатись на землевласників чи землекористувачів.

10. Держава повинна забезпечити право особи на справедливий суд під час вирішення земельних спорів, що включає в себе наявність та дотримання судом, що розглядає спір, законодавчої основи та встановлених процедур. Суди, які вирішують спори, повинні характеризуватись як суб'єктивною, так і об'єктивною неупередженістю, а саме не повинні давати підстав вважати, що у судовий процес здійснюються втручання (як зі сторони інших суддів, так із сторони державних органів). Фундаментальною складовою права на справедливий суд є наявність можливості виконати остаточне рішення суду, а також несумісність цього права з необмеженою можливістю державних органів опротестувати остаточне рішення суду.

Голова комісії:

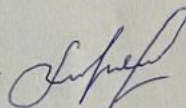
декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

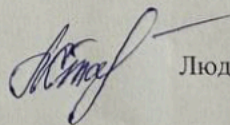
Члени комісії:

доцент кафедри трудового,
земельного та господарського права
кандидат юридичних наук

Ярослав БЛЯХАРСЬКИЙ

доцентка кафедри трудового,
земельного та господарського права
кандидатка юридичних наук, доцентка

Людмила ТАРАНЕНКО